

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՈՅԱՆ

**ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՎ ՏԱՐՈՆԻ
ՊԱՏՄԱԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

9(94325)

մ- 49

ՎԱՐՂԱՆ ԱՎԵՏԻՍԻ ՊԵՏՈՅԱՆ

Միայն իմ համար
պատճեն
ընդունված
գրադարան
է

Ինքնագիրը պատկեր
Խ. Կոչարյան

**ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՎ ՏԱՐՈՆԻ
ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

3979

Երևան 2005

ՀՏԴ 913.1 (479.25)

ԳՍԴ 63. 2 (23)

Գլխ. խմբագիր՝ Ս. Երեմյան

Պետոյան Վ.

Սասունի և Տարոնի պատմա-աշխարհագրական տեղագրությունը /գիտ. աշխատություն.- Լուսակն: Եր.-2005թ.: 100 էջ:

Գիրքն ամբողջացնում է Սասունի և Տարոնի վերաբերյալ ազգագրական և տեղագրական տեղեկություններ, սրանք, ունենալով միակ վավերագրական աղբյուրի բնույթ, հիմք են հանդիսացել 1949 թ. Սասուն-Տարոնի քարտեզը կազմելու համար:

Այս անտիպ աշխատությունը հրատարակման է պատրաստ եղել դեռևս 1947 թվականին:

0502000000
Պ ----- 2005
0150 (01)-2005

ԳՍԴ 63. 2 (23)

ISBN 99930-906-9-5

© Լուսակն, 2005թ.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՎԵՏԻՍԻ ՊԵՏՈՅԱՆ

Բնիկ սասունցի, երկարամյա վաստակավոր մանկավարժ, «Լենինի», «Կարմիր դրոշի», «Պատվո նշան» շքանշանների ասպետ, ազգագրագետ, պատմաբան Վարդան Ավետիսի Պետոյանը ավելի քան 55 տարի հավաքել, ուսումնասիրել, գրի առել և տպագրության է պատրաստել Արևմտյան Հայաստանի դյուցազնական այնպիսի շրջանի պատմությունը, լեզուն, կենցաղը, հերոսական անցյալն ու ազատագրական պայքարը, որ հպարտորեն կրում է փառահունչ Սասուն անունը:

Հիշյալ հայրենասեր անխոնջ մշակն ու անմնացորդ նվիրյալը ծնվել է 1892 թ. փետրվարի 7-ին Սասուն-Գեղիեզուզանում, իր քաջությամբ ու հեքիմությամբ հայտնի իշխան Պետոյի նահապետական գերդաստանում, գերդաստան, որի մասին ժամանակին գրել է Սասունում իր գործունեությամբ հայտնի պատմաբան, ազգագրագետ, 19-րդ դարի վերջերին ծանաչված մտավորական Ախալքալաքցի Սեյլանը (Արշակ Մատոյան) իր «Սասուն» պատմաազգագրական ակնարկում, որը վեր է հանում Սասունի 13-19-րդ դարերի պատմության բազմաթիվ կարևոր դրվագներ:

Ծանաչված մտավորական Սեյլանը Սասունում հյուրընկալվում է Գեղիեզուզանում իշխան Պետոյի նահապետական տանը, որտեղ նրան տանտերը ցույց է տալիս մի մաշված, բայց պահպանված հրովարտակ (Ավդալ բեկի 1013թ Հիսան 5 Շուղեքի բերդ, Սեյլան «Սասուն», էջ 48-49), որտեղ նշվում է այդ գերդաստանի հին իշխանագուն ծագման մասին սկսած Հոլո, Գորգե իշխաններից...

Գեղիեզուզանում ռես իշխան Պետոյի հյուրընկալ ընտանիքում էին իջևանում 19-րդ դարի վերջերին Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժման հայտնի ղեկավարներ զորավար Անդրանիկը, Տամատյանը, Մուրադը և այլք: 1894 թ. Սասունի հերոսական մարտում իշխան Պետոյի զոհվելուց հետո գերդաստանի նահապետը և ռեսը լինում է նրա եղբորորդի Ավեն (Վ. Պետոյանի հայրը), որ հորեղբորից ընդօրինակել էր հայրենասիրություն, քաջություն և հեքիմություն: 1900-1904 թթ. Սասունում և Մուշի շրջանում ազատագրական շարժումներ կազմակերպելու մտահոգությամբ զորավար

Անդրանիկը հաճախ է լինում արդեն հերոսամարտում զոհված իշխան Պետոյի ժառանգ Ավի տանը, նկատում որդուն փոքրիկ, ուշիմ Վարդանին և առաջարկում իրեն հանձնել: «Անդրանիկը փոքրիկ Վարդանին տանում է Սշո սուրբ Կարապետ վանքի ժառանգավորաց գիշերօթիկ դպրոցում սովորելու, որը ընթացավարտ է լինում 1907 թ. և Սշո Միացյալ ընկերության որոշմամբ նշանակվում Տավրոփիկի Զարթ գյուղի տարրական դպրոցի վարիչ-ուսուցիչ մինչև 1911 թ.: Վ. Պետոյանը պատմում էր, որ Սշո սուրբ Կարապետ վանքի դպրոցը ավարտողը մի շարք առարկաների հետ միաժամանակ քննություն պետք է հանձներ գրաբարից և ֆրանսերենից՝ շարադրություն գրելով: Նա ձգտում է շարունակել ուսումը և 1911թ. հունիսին իր հորեղբոր քաջ որդու՝ Զայրոյի հետ ձիով մեկնում է Կ. Պոլիս: Ճանապարհին հանդիպում են երկու մեծ մտավորականների՝ վարպետ Ավ. Իսահակյանին և նշանավոր Ս. Զավարյանին, ծանոթանում, զրուցում և ստանում երկու հայ մեծերի օրհանքը՝ հաջողությամբ ուսումը շարունակելու:

Կ. Պոլսում հաջողությամբ հանձնելով քննությունները, ընդունվում է «Հայոց ազգային Կեդրոնական վարժարան»:

1904 թ. սուլթանական թուրքիայի դեմ Սասունի ժողովրդական ապստամբության ժամանակ զոհվում են Վ. Պետոյանի հայրը, հորեղբայրը: Ընտանիքի հոգսն ընկնում է մոր՝ Մագեի վրա, որը և ամուսնու փոխարեն մասնակցում է գյուղի մեծերի ժողովներին՝ իբրև իշխան Պետոյի նահապետական տան խելացի և մեծ հարս:

1915 թ. թուրքիայի կողմից կազմակերպված հայերի կոտորածի ժամանակ սրի են քաշվում Գելիեզուզանից շատերը,

որոնց մեջ և Վ. Պետոյանի եղբայրները, քույրերը, հարազատները: Մայրը՝ Մագեն, տեսնելով այդ, իր երկու փոքրիկ տղաների հետ՝ մեկը գրկին, մյուսի ձեռքը բռնած, նետվում է Արածանի (Մուրադ) գետը, որպեսզի չընկնի թուրք զազանների ձեռքը:

Մեծ ընտանիքից ազատվում է միայն Վարդան Պետոյանը, որ Կ. Պոլսում սովորում էր:

Կ. Պոլսի «Կեդրոնական վարժարանում» նրա դասախոսներն էին այն ժամանակվա հայ մտավորականների սերունդը՝ Մեծն Կոմիտասը, Գ. Զոհրապը, Սևակը (Ռ. Զիլինգարյան), Ռ. Զարդարյանը, Գ. Խաժակը և նշանավոր մտավորականներ:

1915 թ. արհավիրքի ժամանակ հայ մտավորականների հետ Ղերեկ-Ջորի անապատները Կ. Պոլսից աքսորում են նաև ուսանողներին, որոնց մեջ և Վ. Պետոյանին, ընկերոջ՝ Գարեգին Երիցյանի հետ, որը հետագայում բժիշկ էր Հալեպում: Երկու ընկերներ կարողանում են փախչել, թաքնվել Կյուլնոս գետի ջրվեժի կամրջի տակ եղած մի թաքստոցում 2 - 3 ամիս: Սնունդ հայթայթելու նպատակով գիշերները գնում են մոտիկ մի հունական գյուղ և աշխատում մի հարուստ հույնի հողամասում, հաց ստանում և լույսը չբացված վերադառնում իրենց քարայր-թաքստոցը:

Մինչև 1918 թ. առաջին աշխարհամարտի ավարտը նա աշխատում է Տարսոն քաղաքում Շավրոջյանների ալյուրի գործարանում հաշվապահ, իսկ համեմատաբար խաղաղ շրջանում վերադառնում Կ. Պոլիս, շարունակում ուսումը և 1920 թ. բարձր առաջադիմությամբ ավարտում «Կեդրոնական վարժարանի» պատմագրական լսարանային բաժինը և ստանում դպրության պսակավորի ավարտական:

Վ. Պետոյանը 1920-1922 թթ. Կ. Պոլսի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի մոտ աշխատում է քարտուղար և Կ. Պոլսի Գուգզունջուկ թաղամասի «Հաուրդ Գարագյոզյան հոմ» դպրոց-որբանոցում որպես ուսուցիչ:

Վ. Պետոյանի առաջին ուսումնասիրությունը՝ «Սասունը և իր վերջին հերոսամարտը» լույս է տեսնում 1920 թ. մայիսին Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում (մայիս ամսի 5-10 համարներում թերթոններով):

1922 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի ժողովուրդի Ալ. Մյասնիկյանի կոչով, որը Հայաստան աշխատանքի էր հրավիրում մտավորականների, մասնագետների, Վ. Պետոյանը դիմում է խորհրդային իշխանության դեսպանին և առաջին քարավանով մեկնում Խորհրդային Հայաստան՝ մերժելով Սորբոնի համալսարան մեկնելու արտոնագիրը:

1923 թ. հունվարի սկզբին ներկայանում է Հայաստանի Լուսժողովոմ Ա. Մռավյանին և խնդրում իրեն ուղարկել Եդեսից փրկված, Աշտարակի և Թալինի շրջաններում տեղավորված սասունցիների գյուղերը՝ անգրագիտությունը վերացնելու մտահոգությամբ: Այնինչ, նույն և հետագա մի քանի տարիներին նրան հրավիրում են նորաբաց համալսարանում դասախոսելու, քանի որ նա քաջահմուտ էր հայոց լեզվի և

գրականության, գրաբարի, հայ ժողովրդի պատմության և աշխարհագրության, ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն լեզուների լատինատառերով: Սակայն գերադասում է մագապուրծ փրկված հայրենակիցներին կրթել ու դաստիարակել: Իր ցանկությանը նշանակվում է լեռնամասի դպրոց չեղած Մաղդա (Լեռնարոտ), Ագարակ և այլ գյուղերում իր նախաձեռնությամբ բացված դպրոցներում վարիչ-ուսուցիչ: 1925-28թթ. նշանակվում է Աշտարակի շրջանի Թաքիա գյուղի կոմունայի դպրոցի դիրեկտոր:

1928-30 թթ. Աշտարակի շրջկենտրոնի դպրոցի դիրեկտոր է նշանակվում: 1929 թ. ընտրվում է Խորհուրդների համագումարի պատգամավոր Աշտարակի շրջանից մանդատ նո. 187, վճռական ձայնի իրավունքով, որտեղ ելույթ է ունենում Վ. Պետոյան (տես «Խորհրդային Հայաստան», 10/4-1929 թ. նո 82 (2345): Նույն 1929 թ. 4/6 ընտրվում է Էջմիածնի գավառի միջմիութենական 5-րդ կոնֆերանսի պատգամավոր վճռական ձայնի իրավունքով, մանդատ նո. 11:

1931 թ. Վ. Պետոյանին Ա. Խանջյանը հրավիրում է Երևան և նշանակում աշխարհում առաջին Անդրկովկասի Քրդական մանկավարժական տեխնիկումում նախ որպես ուսմասվար, ապա՝ տնօրեն: Տնօրինությանը զուգընթաց քրդերեն դասավանդում է ֆիզիկա, քիմիա, կազմում և թարգմանում ֆիզիկայի, քիմիայի դասագրքեր:

1. Ֆիզիկայի դասագիրք, քրդերեն, 5-րդ դ., 1932 թ.:
2. Ֆիզիկայի դասագիրք, քրդերեն, 6-րդ դ., 1935 թ.:
4. Քիմիայի դասագիրք, քրդերեն, 6-րդ դ., 1935 թ.:
4. Հայ-քրդերեն բառարան, 1933 թ.:
5. Տերմինաբանական բառարան, քրդերեն, 1936 թ.:

Հիշյալ ձեռնարկները 1933 թ. իր անմիջական ղեկավարությամբ (համահեղինակների հետ) տպագրվել են լատինատառ, աշխարհում առաջին անգամ քրդերեն և միաժամանակ ուղարկվում Միջագետք-Սիրիա՝ քուրդ երեխաների համար: Այդ թվերին գրում է բազմաթիվ մանկավարժական-մեթոդական հոդվածներ, որոնք տպագրվում են «Ոյա-Թագա» և «Խորհրդային դպրոց» թերթերում:

1931թ. նոյեմբերի 1-ին մանդատ նո. 11-ով Վ. Պետոյանը ուսուցիչների համագումարի պատգամավոր է ընտրվում Անդրկովկասի Քրդական մանկավարժական տեխնիկումի կոլեկտիվի կողմից: Նույն թվականի դեկտեմբերի 26-ին Երևանի Լուսաշխատողների կողմից ընտրվում է Լուսաշխի միության Համահայաստանյան Համագումարի պատգամավոր, մանդատ նո. 108:

1932 թ. Վ. Պետոյանն ընտրվում է Հարվածային լուսաշխատողների 2-րդ համագումարի պատգամավոր՝ հիմք ընդունելով օրինակելի հարվածային աշխատանքը լուսավորության ֆրոնտում, պարզևատր-

վում հանրապետության հարվածային մանկավարժ կոչումով և անունը գրվում կարմիր տախտակին:

1939-1941 ուս. տարիներին աշխատում է Երևանի Կիրովյան ժողկրթաժնում և քաղաքային մեթոդ կաբինետում որպես քաղժողկրթաժնի մեթոդիստ և դպրոցական տեսուչ:

1942-47թթ. գործուղվում է Աշտարակ որպես ժողկրթաժնավար: Այստեղ ևս աչքի է ընկնում իր նվիրված աշխատանքով և գնահատելով նրա բազմամյա մանկավարժական աշխատանքը 1945 թ. նոյեմբերի 5-ի Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Սովետի հրամանագրով արժանանում է Հայկական ՍՍՀ վաստակավոր ուսուցչի կոչման, իսկ 1949 թ. պարգևատրվում «Աշխատանքային Կարմիր Դրոշի» շքանշանով: 1952 թ. պարգևատրվում է «Լենինի» շքանշանով:

1947-1951 թթ. աշխատում է Հայկական ՍՍՀ Ակադեմիայի պատմության թանգարանում որպես գիտաշխատող և հայ ժողովրդի պատմությունը դասավանդում Մ. Գորկու անվան դպրոցում: Այդ տարիներին է վերջացնում իր «Սասունի ազգագրությունը», «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», «Սասունի բարբառը» աշխատությունները, «Սասուն-Տարոնի քարտեզը»:

1951-56 ուսումնական տարիներին աշխատում է խուլ-համերի դպրոցում որպես ուսմասվար, որտեղ իր անմիջական նախաձեռնությամբ, Մոսկվայի օրինակով, Հայաստանում առաջին անգամ լույս է տեսնում խուլ-համեր երեխաների համար I-IV դ.դ. մայրենի լեզվի դասագրքեր (III և IV դ.դ. հեղինակներից է Վ. Պետոյանը):

1954թ. լույս է տեսնում Վ. Պետոյանի «Սասունի բարբառը» աշխատությունը, որը բարձր գնահատականի է արժանանում լեզվաբաններ Դ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի, Ա. Ղարիբյանի կողմից: Նրանց կողմից նշվում է, որ՝

1. Այդ գրքում Վ. Պետոյանը առաջ է քաշել և հաստատել Սասունի բարբառի ինքնուրույն բարբառ լինելը (մինչ այդ համարվել է Մշո բարբառի ենթաբարբառ):

2. Հեղինակը տարիների ընթացքում հավաքել և այբբենական կարգով դասավորել է բարբառային 4000 բառ, որոնցից 500 բառ իրենց ուղղակի և անուղղակի իմաստներով բացակայում են հայոց լեզվի բառարաններից: Այդ բառերը, ինչպես նաև տեղանունները, հսկայական նյութ են մատուցում հայ ժողովրդի և նրա լեզվի պատմության զանազան հարցերը լուսաբանելու գործում:

1956 թ. լույս է տեսնում Վ. Պետոյանի «Սասունի Թոռնիկյան իշխանությունը» մենագրությունը (Ակադեմիայի հրատարակմամբ):

1956 թ. նա անցնում է թոշակի և ընդգրկվում Սփյուռքի հայկական դպրոցների համար մայրենի լեզվի և գրականության դասագրքեր

կազմելու պատվավոր գործին և սփյուռքահայ դպրոցների 5-րդ դաս. «Հայ գրականություն» դասագիրքը Վ. Պետոյանի, Գ. Սևանի և Շ. Վարսյանի հեղինակությամբ լույս է տեսնում 1964 թ.:

1965 թ. լույս է տեսնում «Սասունի ազգագրությունը» գիրքը՝ գրված դեռևս պատմության թանգարանում աշխատած տարիներին, իսկ «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները» ավարտուն և խմբագրված՝ ակադեմիկոսներ Ս. Երեմյանի, Մ. Հասարայանի (խմբագիր) դրական գրախոսականներով և երաշխավորված Հայկական ՍՍՀ գիտությունների Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի 1964 թ. դեկտեմբերի 8-ի հ.14 արձանագրությամբ ու երաշխավորությամբ հանձնված «Հայաստան» հրատարակչության տպագրության: Վերջինիս տպագրությունն ամբողջացնում է Սասունի ողջ պատմությունը: 1964 թ. ի վեր այդ ավարտուն աշխատությունը թե՛ Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի տարբեր բաժիններում, թե՛ հրատարակչությունում անցավ ձեռքից-ձեռք:

1965 թ. հուլիսի 25-ին վախճանվեց Վ. Պետոյանը: Մեկ տարի անց «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները» ետ են վերադարձնում դատերը՝ պատասխանելով. «Մենք հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների մասին առայժմ ոչինչ չենք կարող տպագրել»:

Վ. Պետոյանի մահը ցավակցեցին ոչ միայն Հայրենիքում, այլև Սփյուռքում: Ահա թե ինչ է գրում «Արարատ» օրաթերթը 1965 թ. օգոստոսի 27-ի 7141 համարում. «Ինչպես պաշտոնական աշխատանքներում, նույնպես ալ հասարակական-քաղաքական պարտականությունները կատարելու մեջ Վ. Պետոյանը դրսևորած է նվիրվածություն, պարտաճանաչություն և սկզբունքայնություն: Գրած է «Սասունի բարբառը», «Սասունի ազգագրությունը», «Թոռնիկյան իշխանությունը Սասունում», իսկ «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները» աշխատությունը հանձնված է Գիտությունների Ակադեմիային: Կազմած և խմբագրած է դասագրքեր, աշխատակցած մանկավարժական մամուլին: Վ. Պետոյանի գործունեությունը գնահատված է Հայկական պետության կողմն...» նշում են նրա կառավարական պարգևները:

Վ. Ա. Պետոյանի հեղինակած և հրատարակած գրքերի ցանկը:

1. «Սասունը և իր վերջին հերոսամարտը» անդրանիկ աշխատությունը, որ տպագրվել է 1920 թ. մայիսի 6-15 համարներում Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում թերթոններով (1920 թ.):

2. «Սասունի բարբառը», 1954 թ.:

3. «Սասունի Թոռնիկյան իշխանությունը», 1959 թ.:

4. «Սասունի ազգագրությունը», 1965 թ.:

5. Խուլ-համրերի դպրոցի 3-4-րդ դասարանների դասագրքեր, 1955 թ.:

6. Սփյուռքահայ դպրոցի «Հայ գրականություն» դասագիրք 5-րդ դասարանի համար (Վ. Պետոյան, Գ. Սևան, Շ. Վարսյան) 1964 թ.:

7. Հիշողություններ իր ուսուցչի՝ Կոմիտասի մասին, որի մի մասը լույս է տեսել «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» գրքում:

8. «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 2-րդ հատորում «Խանդութի» և «Մուշեղի» պատումները գրի առնված սասունցի Թամոյից, 1946 թ.:

9. Ֆիզիկայի դասագիրք, քրդական դպրոցի 5-րդ դ., 1932 թ.:

10. Ֆիզիկայի դասագիրք, քրդական դպրոցի 6-րդ դ., 1935 թ.:

11. Քիմիայի դասագիրք, քրդական դպրոցի 7-րդ դ., 1933 թ.:

12. Հայ-քրդերեն բառարան, 1933 թ.:

13. Տերմինաբանական բառարան քրդերեն, 1936 թ.:

14. Բազմաթիվ մեթոդական հոդվածներ ԼԺԿ-ի օրգան «Խորհրդային դպրոց», «Ոյա Թազա» քրդական թերթերում:

Վ. Պետոյանը 1964 թ. ակադեմիկոս Ս. Երեմյանին է հանձնել անտիպ «Սասուն-Տարոնի քարտեզը» իր քարտեզագրության գրքում տեղավորելու:

«Սասունը և իր վերջին հերոսամարտը» 19 էջ (գրված և տպագրված 1920 թ. Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթում) 6-15 համարներում պատմության ամբիոնի վարիչ Վ. Պարսամյանին իր «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքում պրակով տեղավորելու համար:

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Ց ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ընկ. Վ.Ա.Պետոյանի «Սասունի և Տարոնի քարտեզի» մասին

Ծանոթանալով ընկ. Վ.Պետոյանի Սասունի և Տարոնի պատմական քարտեզի հետ, գտնում ենք, որ կատարված է վերին աստիճանի հետաքրքիր և գիտական մեծ նշանակություն ունեցող աշխատություն:

Լինելով բնիկ սասունցի, ընկ. Վ.Պետոյանը տարիների ընթացքում մեկ առ մեկ հավաքել է բոլոր ազգագրական և տեղագրական տեղեկությունները Սասունի և Տարոնի մասին, երբ այս գավառները Արևմտյան Հայաստանի ամենահայաշատ վայրերն էին: Այժմ, երբ այնտեղ բոլորովին վերացել է հայկական տարրը, ընկ. Վ.Պետոյանի հավաքած և որոշած աշխարհագրական վայրերի անուններն ու տեղագրությունը ստանում են միակ վավերական աղբյուրի բնույթ Սասունի և Տարոնի պատմական քարտեզը կազմելու համար:

Վերոհիշյալից ելնելով, մենք գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է այս կարևոր նյութերը գրանցել քարտեզի վրա, համաձայնարելով այն քարտեզագետին, ըստ ներկայացված նախահաշվի:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ

Պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր
դոկտոր-պրոֆեսոր՝ Ս.Երեմյան

28-ը դեկտեմբերի 1957թ.

ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սասունը պատմական Հայաստանի Աղձնիք (Ալզնի, Ալշնի) գավառի հյուսիս-արևմտյան մասն էր կազմում, որը և հիշվում է «Աշխարհացույց» աշխատության մեջ, որպես Աղձնիքի 10-րդ գավառակը:

Սասունի տեղագրությունը տալիս ենք նշելով՝

ա) Տեղագրությունը ըստ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի:

բ) Տեղագրությունը ըստ «Աշխարհացույց» աշխատության և տալով իմ

գ) «Սասունի և Տարոնի պատմա-աշխարհագրական տեղագրությունը» բաղկացած 170 էջից:

Ա. ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԷՊՈՍԻ

Սասունի սահմանագծումն ըստ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի կատարվում է Կապույտ բերդում, Գագիկ թագավորի, Քեռի Թորոսի, Ծովինարի և իր որդիներ Սանասարի և Բաղդասարի ներկայությամբ: Ծովինարի թելադրությամբ՝

-Որդիք, թագավորից թե բան ուզեք.

Ասեք, թե՝ Ծովասար, Մարութկա ջուր,

ճապաղջրի Բաժն ու Քոդեն տուր մեզ:

Թե երդվա՛վ՝ «Հացն ու գինին, տեր կենդանին»

Կը տա»:

Սանասարն ու Բաղդասարը, իրենց մոր այս խոսքերով դիմում են Գագիկ թագավորին, որը պատասխանում է հետևյալը.

«- Որդիք, ասաց թագավորը

Մեր հոգուց զատ՝ ինչ որ կուզեք,-

Հացն ու գինին, տեր կենդանին,-կը տանք»:

Ապա նշվում են Սասունի սահմանները.

«Սև սարի բոլոր ու չուրի Ծծմակաքիթ՝

Մշու վերևով պարիսպ քաշած,

Ելած էր չուրի Սեղանասարու գոտին ի վեր

ճապաղջրու Դուրան, Մուրադ գետի բերան,

Ու զեղ ամենն էլ տիրապետեց:

Օրերուց օր մ՝ էլ զարկեց, գնաց չուրի Սաըր,

Չուրի Բաթմանա կամուրջ, չուրի Անգղա ձոր»:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի 182 էջում Մսրա Մելիքի երկու փառլաններ Բաթմանա Բուղեն և Չարբահար Քամին, երբ Դավթին բերում են Սասուն՝ ճամփին սպանելու, Բաթմանի կամրջի մոտ աւում են Դավթին.

«Չուր հիմիկ մենք Մելիքի հող-ջուրն էինք-

Հիմիկ քո հոր հող-ջուրն էկանք,

Էն ապով քեզի կը կանչենք...»

Դավիթն էլ պատասխանում է.

«Էսօրվան օր, որ ես իմ հոր հող-ջուրն ընկա, էլ չեմ ու-

զի ձեր հաց»:

Երբ Բաթմանա Բուղեն և Չարբահար Քամին փորձում են բռնել Դավթին՝ Բաթմանա կամրջի վրա սպանելու, Դավթն ասում է.

**«Վա՛յ, դուք կուզեք ինձ ջուր թալեք»:
Դավիթ ձեռնի թալեց էնոր փողպատ,
Մեկ էլ թալեց էնոր փողպատ,
Տըփեց իրուր, տըփեց իրուր
Կախեց երկուսին էլ կամրջի երկու կողեն»:**

Ըստ էպոսի, Սասունի հարավային սահմանը Փրա-Բաթմանի կամուրջն է, արևելքից՝ Սև սարը և Ծծմակա Քիթը, հյուսիսից՝ **«Աշու վերևով պարիսպ քաշած»**, իսկ արևմուտքից՝ ճապաղջուր մինչև Բալու և Աշմուշատ՝ Արշամաշատ:

Ս Ա Ս ՈՒ Ն

Բ. ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑԻ»

Աղձնիքի տասը գավառների անուններն ըստ «Աշխարհացույցի» մինչև այժմ էլ՝ 1915թ., որոշ փոփոխություններով պահվել է ժողովրդի կողմից, թեև տասնևհինգ ու կես դար է անցել:

Այսպես օրինակ՝

1. **Արզն**, Արզն, Արծն, հարգան: հարգան, դա Սղերդից ուղիղ արևելք 3 կմ վրա գտնվող Արզն քաղաքի անունն է, որից և ծագել է հարգան կամ հարզն անունը, Սասունի հարգան գավառի անունը:

2. **Նփրկերտ**, Մուֆարխին, Ֆարխին, այժմյան Ֆարխինն է Սասունի հարավում: Ինչպես

Մուշը, այնպես էլ Ֆարխինը, հանդիսանում էին Սասունի համար տնտեսական առևտրական հարաբերությունների կենտրոններ: Դա իսկական Տիգրանակերտն է:

3. **Քեղ** Արզնից հյուսիս, Թուխ գետի երկու վտակների մեջ, Ձոխ կենտրոնով, և ըստ Լեոյի ուսումնասիրության՝ Խզու, Զագու, Զագո անունը ծագում է դրանից, իսկ Զագոն Սասունի մի շրջանն է և հետագայում միայն այդ անունը շրջանից վերացվեց և հաբլջոգի անունով կոչվեց: Ձոխը այժմ էլ Ձոխ է կոչվում:

4. **Կեթիկ** կամ Կեթեկ: Տիգրիսի Նեմփոս կամ Քազերթ գետի եզերքների վրա, այդ գավառումն էր կարծվում Տիգրանակերտի տեղը:

5. **Տատիկ**, այժմ էլ Տատիկավան և Տատիկ գետ անունները պահպանվում են նույն վայրի համար: Գտնվում է Սասունի բերդի հարավային մասում:

6. **Ազնվաց ձոր**. Բալալեզա (Բաղեշ կամ Բիթլիս) ի հարավ-արևմտյան կողմը, այժմ Գյոզել-դերե (Գեղեցիկ ձոր) է կոչվում՝ Սասունի-Խուրթի արևելյան մասին սահմանակից:

7. **Խերիեթ** (Սերխեթ-Սերխեթ)- թերևս Սղերդ այդ անունն է, որ այժմ էլ Սղերդ է կոչվում և Սասունի Մոտկան և Խարզանի շրջանների արևելյան մասերը այժմ էլ մտնում են Սղերդի մեջ:

8. **Գզեղ** - Մոտկանի շրջանի Գզեղ գյուղը, որ ունի 60 տուն և շուրջը մեծ քաղաքի ավերակներ, շեն և կամարակապ մի եկեղեցի՝ այդ Գզեղ կամ Գզեխ անունը պահում է, որին քրդերն էլ ասում են Նիզե:

9. **Սալնո Ձոր**, այժմ էլ կոչվում է Սալնո Ձոր՝ Սասունի արևելքում:

10. **Սասուն**, որ նույնությամբ պահում է իր պատմական անունը Սասու կամ Սասուն անունից:

Ըստ Մովսես Խորենացու պատմածի, երբ Ադրամելիք և Սանասարը իրենց հորը՝ Սեմեքերիմին սպանում են (մ.թ.ա. 682թ.) և գալիս Սիմ սարի շրջակայքը, ուր և երկու եղբայրները կառուցում են իրենց բերդը: Սիմ սարին մոտիկ Ծովասարի շղթայի ստորոտումն էլ մինչև այժմ մնում է Սասու բերդը, որի բնակիչների դեմ Տիգլաթպիլասարը կռվել է մ.թ.ա. 736 թ., և այժմ այդ բերդը կոչվում է **Սասուն-ցի Դավթի բերդ**, որը գտնվում է բուն Սասունի Քաղքիկ և Սարեկան գյուղերի կողքին:

Գ. ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սասունը գտնվում է արևելյան երկայնության 41-42 և հյուսիսային լայնության 38-39 աստիճանների տարածությունում: Թուրքիայի այժմյան Բիթլիս վիլայեթի արևմտյան, Մուշ-վիլայեթի հարավային և Սղերդ վիլայեթի հյուսիս արևմտյան մասերը կազմում էին Սասուն գավառը, որը բաժանված է այդ վերոհիշյալ երեք վիլայեթների վրա:

Սասունի (1914թ.) սահմանները հետևյալներն էին. արևելքից, Բիթլիսի վիլայեթը՝ Բիթլիս կենտրոնով, հյուսիսից, Մուշ վիլայեթը՝ Մուշ կենտրոնով, հարավից, Սղերդ վիլայեթը՝ Սղերդ կենտրոնով: Արևմուտքից՝ Գեմջի և Լճային շրջանները: Սասունի մեծ մասն այժմ ընկնում է Սղերդ վիլայեթի մեջ:

Սասունը 18-րդ դարի սկզբից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը հաջոր-

դարար եղել է նախ Վանի, ապա Դիարբեքիրի և Բիթլիսի վիլայեթների մեջ, միայն 1915 թվականից, կոտորածից հետո, գրկվեց իր պատմական Սասուն անունից և իր հայ ազգաբնակչությունից ու որպես աշխարհագրական մի ամբողջություն էլ չթողնվեց, այլ բաժանվեց Բիթլիս, Մուշ, Սղերդ վիլայեթների վրա:

Սասունի բնական սահմաններն են՝ հյուսիսից Տավրոս լեռների այն շղթան, որ բաժանում է Մշո դաշտը Սասունից, մի լեռնաշղթա, որ ուղիղ արևելքից արևմուտք է երկարում, ինչպես Մշո դաշտը, որի համար հարավային հսկա մի պատվար է կազմում այդ լեռնաշղթան, որի արևելքից արևմուտք ուղղության վրա կան Խուրի Սև սարը, Քանի սարը, Ծիրնկատարը, Սիմն կամ Կորդուքը (Կուռտիկ) և Խոզմո ամենաարևմտյան գագաթը: Հարավից Սլիվանի դաշտը, որի հյուսիսային մասը կազմված է Մարաթուկի և Խարզանի լեռների ստորոտներով:

Արևելքից Խուրի լեռների արևելյան փեշերից բխող և ուղիղ դեպի հարավ հոսող Թուխ կամ Բաղեշի գետը: Արևմուտքից Խոզմո լեռան արևմտյան փեշերից բխող և դեպի հարավ հոսող Խուրի ջուրը մինչև նրա Բաթմանի ջրին խառնվելու մասը:

Հյուսիսից Մշո դաշտի, հարավից Սլիվանի դաշտի, արևելքից Բաղեշ գետի և արևմուտքից Խուրի գետի միջև պարփակված լեռնաշխարհը, որ կոչվում է Սասուն, ունի երկնասլաց լեռներ, անդնդախոր ձորեր, լեռնացած ժայռեր, ստորերկրյա բնական մեծ քարանձավներ, նեղ ու անառիկ կիրճեր, որոնց մեջ տեղ-տեղ փռվում են փոքրիկ հարթություններ և սարավանդներ, որոնք իրենց բարեբերությամբ և հարուստ բուսականությամբ գյուղատնտեսության և անասնապահության համար պիտանի են դառնում շնորհիվ համառ և աշխատասեր լեռնականների աշխատանքի:

Սասունի լեռների ամենաբարձր գագաթներն են Անդոկը, Ծովասարը, Կեփինը, Մարաթուկը, Սիմը (այժմ Կորդուքը, Կուռտը), Ծիրնկատարը, Սև սարը և Քանա սարը: Այդ լեռնագագաթներից Անդոկը, Ծովասարը, Կեփինն ու Մարաթուկը պաշտամունքի վայրեր են եղել վաղնջական ժամանակներից մինչև մեր օրերը (1915 թ.), նույնիսկ նախաքրիստոնեական շրջանում: Այդ լեռներից յուրաքանչյուրն ունի իր ավանդությունը:¹

Բացի վերոհիշյալ հսկա լեռներից, նրանց միջին մասում փեշերում հայտնի են. Տալվորիկի լեռներից՝ Գաբլորը, Գոբշիկը, Գրեթուրը, Ավխուարը, Սպիտակ սարը, Խարզանքի, Խուր լեռները, Կանիադարսե, Արքնաղբյուրը և այլն, որոնցից առաջին չորսը անառիկ ամրություններ են, ուր Սասունի ապստամբությունների ժամանակ մեծ կռիվներ են տեղի ունեցել:

Սասունի լեռներից գահավեժ անկումներով գետի հարավ՝ Սլիվանի դաշտը, և դեպի հյուսիս՝ Մշո դաշտն են հոսում բազմաթիվ գետեր, որոնք իրենց ջուրը զլանում են տալ լեռնաբնակներին, և Տիգրիս ու Եփրատ գետերի մեջ թափվելով՝ իջնում են Միջագետք: Սասունի ոչ մի գետ արևելքից արևմուտք, կամ արևմուտքից արևելք չի հոսում, նրանց ուղղություններն են դեպի հյուսիս՝ Մշո դաշտը, և հարավ՝ Սլիվանը, Միջագետքը:

Տիգրիսի ամենահյուսիսային ակունքն է **Կանիաբահջին** (Պայթող աղբյուրը), որ բխում է Անդոկի ստորոտից և անցնում Գեղիեզուզան գյուղի միջից՝ նրա թաղերը թողնելով իր աջ և ձախ ափերի վրա: Այդ գետը ճեղքել է լեռները, խորացել իր ուղղածից ափերի անդունդների մեջ և իջնելով Տալվորիկ կոչվում է **Տալվորիկի ջուր**, հասնելով Մուֆարկինին (Ֆարխինին) մոտիկ, թափվում է Բաթմանի ջրի մեջ և անցնում Փրա-Բաթմանի (Բաթմանի կամուրջ) կամրջի տակով, իջնում Սլիվան, թափվում Տիգրիսի մեջ:

Կանիա Բահջինն Խղան և Աղբիկ գյուղերի միջև ձախ ափին միանում է Շատախի Գեղաշեն և Շուշնամերկ գյուղերից անցնող, Ծիրնկատարից, Անթանիայից եկող երկու վտակներից զոյացած **Սուսանա** գետը: **Սուսանա** գետին աջ կողմից միանում է Անթանիու գետը, իսկ ինքը Ծովասարի հյուսիսային փեշից է սկիզբ առնում:

Կանիա Բահջին հոսելով դեպի հարավ, Ավարաս կոչված տեղում, ձախ ափից ընդունում է **Գյալառաշ** վտակը, որ գալիս է Ծովասարի հարավային փեշից: Կանիա բահջին ձախ ափից ընդունում է նաև **Խոծոծ վանքի** ջուրը, որը գալիս է Ծովասարի հարավային փեշից, **Ջանդուսի** վտակը, որ Սատանի կամրջի մոտ է իրեն խառնվում նոր անցնում կամրջի տակից: **Խլիոկտի** վտակը՝ Սատանի կամուրջի հարավից: Սուսանա գետի Կանիա Բահջին միանալու կետից մինչև Խլիոկտի վտակի ընդունման կետը, Կանիա-Բահջին անցնում է Տալվորիկի միջից և կոչվում է **Տալվորիկի ջուր**: Կանիա Բահջին Բաթմանի ջրի կամրջին չհասած, ձախ ափից Բահնդա գյուղի մոտիկ ընդունում է Խաբլջոզ գետը, որ բխում է Ծովասարի հարավից, ունի երկու վտակ. **Կապաս գետը** աջ ափից և **Կուս գետը**, կամ Բոգրկանի գետը, որոնք Ծովասարի գագաթի հարավային մասից բխելով և ուղիղ հարավ հոսելով՝ իրար միանում են Քաղքիկ պատմական գյուղի մոտ՝ Կապաս գետը՝ աջից, իսկ Կուս կամ Բոգրկանի գետը ձախից: Դրանց միացման կետի բլրաժայռի վրա կառուցված է Սասուն կամ «Սասունցի Դավթի» հսկա եռանկյունի բերդը, որի հարավային սուր ծայրը հպվում է այդ երկու վտակների միացման կետին:

Խաբլըոգ գետը, Սասուն բերդի հարավային մասում Սարեկան և Զաղո գյուղերի միջին մասում, ձախ ափից, ընդունում է Խանի ջուրը, որ բխում է Ծովասարի արևելյան փեշից, ծագում առնելով նրա գագաթի լճից և անցնելով Խան ավանից, Զեղ և Զարջոնք գյուղերի հյուսիսային կողմից ընդունում է աջ ափից Արև գետակը, որ գալիս է Արևտոց գյուղի փոքր բարձրությունից: Խանի գետը կոչվում է նաև ճանի ջուր:

Կանիա Բահջիի աջ ափի վտակներն են՝ Կանիա Բահջիի աջ ափին միանում են Գելիեսանի կամ Զարմոյի գոմի ջուրը, որ բխում է Կեփին սարի արևելյան ստորոտից և թափվում նրա մեջ ձախ ափից միացող Գյալառաշ վտակի միացման մոտիկ: Աղբիկ գյուղից հարավ, Զմա ջուրը, որ Տալվորիկից գալով Զարթք և Զունուտ գյուղերից անցնելով, Ձկնգոլ պատմական քարանձավի հարավում, միանում է նրան: Սգրայի ջուր, որ Տալվորիկի սարից գալով Արտխուք գյուղի մոտ է միանում: Խուլբի կամ Խազալկա ջուր, որ բխում է Սիմն (կամ Կուրտիկ) լեռան հարավային փեշից, Զիզառնու գետի վտակը Ծիծեռնակի վանքի կողքից հոսելով, իջնում է Շենիկ, Սեմալի փոքր դաշտը, որտեղ ձախ ափից ընդունում է Սեմալ գյուղի միջից անցնող Դաշտոկի ջուրը: Կապրնի գյուղի մոտիկ, դարձյալ ձախ ափից Ղիրեշա Գելու ջուրը, կազմում է մի լճակ, որը կոչվում է Գուլա ների (Նոխսագի լիճ), ապա անցնելով Փասուր գյուղաքաղաքի մոտով, կտրում անցնում է Խազալիկի դաշտը, որի ամունով կոչվում է Խազալիկի ջուր, գնում է Փրա-Գերթու մեծ կամրջի տակից անցնում Կանիոկ և Բահնդա կոչվող գյուղերի մոտ խառնվում Կանիա Բահջի գետի հետ, կազմում Բաթմանի գետը, անցնում համանուն Բաթմանի (Փրա-Բաթման) կամրջի տակով, իջնում հարավ և Ֆարխինի (Նփրկերտ-Տիգրանակերտ) արևելքով իջնում Բշերիկի դաշտը՝ թափվում Տիգրիս գետի մեջ:

Սասունի արևելյան մասում, Խուլբի շրջանի հյուսիսից, Սև սարի հարավային փեշից **Սուրբ Աղբերիկ** (Աղբյուրիկ) կամ **Վանդիր** պատմական վանքի մոտ բխում է Խուլբի ջուրը, որն անցնում է Խուլբ կամ Խուլթ ավանի միջից, նրան բաժանելով երկու մասի, աջ և ձախ ափերի երկու թաղերի: Խուլբի ջուրը հոսելով դեպի հարավ, մինչ պատմական Գգեխ (այժմ՝ գյուղ է) հասնելը, կոչվում է ճամե Զասպան (Զիերի գետ), Նիջ քաղաքի (Եսայի Նչեցու ծննդավայրը, այժմ գյուղ է) հարավային մասում, աջ ափից, ընդունում է Ասու ջուրը, որ բխում է Աստվածածին վանքի սարից, և Ռաբի ավանի մոտ գետը կոչվում է Ասուի ջուր, որին աջ ափից Նորաշեն ավանի մոտ միանում է Զազգոյից անցնող Շատ կամ Զազգոյի գետը և աջ ափից Զազգոյի հյուսիսային մասում միանում է Տամոխի վտակը: Ասու և

Շատ գետերը միանալով, հոսում են դեպի հարավ և անցնելով Բշերիկի դաշտով՝ թափվում են Տիգրիսի մեջ:

Սասունի և Մշո դաշտի բաժանման Տավրոսի լեռնաշղթայից, Արևելյան Սև սարից (Խուլբի լեռներից) մինչև արևմտյան Խոզմո սարը, դեպի Մշո դաշտն են իջնում և Արածանիին (Մուրադ գետ, Արևելյան Եփրատ) խառնվում հետևյալ վտակներն ու գետերը: Սև կամ Խուլթա սարի հյուսիսային ստորոտից բխում է Մեղրագետի, Մշո դաշտի արևելյան հարթությունը կտրելով, Զացիկ (Մաշտոցի ծննդավայրը) գյուղը թողնելով իր աջ ափին և Նորշեն մեծ գյուղը ձախ ափին, Խոփեր և Խաշխահտախ գյուղերի մոտ թափվում է Արածանի գետը: Առաքելոց վանքի և Զավատվորիկ գյուղի երկու վտակները, բխելով Ծիրնկատարի արևելյան հյուսիսային փեշերից, իջնում են դեպի Մշո դաշտ և, Բերդակ ու Արադ գյուղերի միջից անցնելով, թափվում են Մեղրագետ՝ Նորշեն գյուղին մոտիկ: Տապեյ հովտի ջուրը, բխելով Սիմնի (Կուռտըկ) գագաթից, իջնում է Մուշ և քաղաքը երկու մասի բաժանում, հոսում է Մշո դաշտի հարավից-հյուսիս ուղղությամբ, Առնջվանք և Ծափնա գյուղերի միջից անցնելով, Բեյլից գյուղի մոտ թափվում է Մեղրագետ, Խզաղաջի ջուրը, Խոզմո սարի հյուսիսային փեշից, Սբ. Զովհաննես վանքի արևմտյան կողմից, իջնում է Մշո դաշտ, անցնում Խորոնք (Ս. Խորենացու ծննդավայրը) գյուղի արևմտյան կողմով և թափվում է Արածանի:

Արածանի (Մուրադ գետ) կամ Արևելյան Եփրատ գետը բխելով Մասիսի հարավային կողմի Ծաղկոտն լեռներից, անցնում է Ալաշկերտից, Մանազկերտից և Բուլանուխից: Մշո դաշտի հյուսիսային կողմից, Չարբուհրով (Չորս հուն) մտնում է Մշո դաշտը և արևելքից արևմուտք ձգվող այդ ընդարձակ դաշտը երկու մասի բաժանում և դաշտի լայնության կեսից հոսելով դեպի արևմուտք, ուր վերջանում է Մշո դաշտը և սկսում ճապաղջուրը, **Գուռզուռա** կոչվող ջրվեժով թափվում է ամբողջ գետը:

Այդ Գուռզուռա ջրվեժի տակն էր լողանում, հանգստանում հեթանոս հայերի Գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկը՝ վիշապաքաղ հրածին Վահագնին Աշտիշատի մեհյանում իր մոտ ընդունելուց հետո:

ՍԱՍՈՒՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Սասունը կազմված էր տասը գավառակներից, որոնք են՝

1. Բուն Սասունը	15 գյուղերից բաղկացած:
2. Շատախը (Սասունի)	10...
3. Տալվորիկը	12...
4. Խուր-Բոնաշենը	42...
5. Փսանքը	30...
6. Հազգոն	97...
7. Սոտկանը	51...
8. Խիանքը	56...
9. Խուլքը	72...
10. Խարզանը	114...

Ընդամենը 505 գյուղ, հայկական և քրդական գյուղերը միասին հաշված:

1. Բուն Սասուն

Բուն Սասունը գտնվում է Սասունի հյուսիս-արևմտյան մասում: Նրա սահմաններն են հյուսիսից Տավրոս լեռան Սիմն (Կուրտըկ) լեռը Տալավնին կոչվող մասից մինչև Խոզմո լեռան արևելքի փեշը և Շատախը, արևելքից Խուր-Բոնաշենը, հարավից Տալվորիկը, արևմուտքից Խուլքը:

Բուն Սասունի մեջ են Անդոկ, Ծովասար, Կեփին և Սիմն գագաթները, Կանիա Բահջի, Խուլքի ջրի և Սասուն գետի վերին հոսանքները:

Բուն Սասունի կենտրոնն է Գելիեգուզան գյուղը, որ գտնվում է Անդոկ լեռան արևելյան ստորոտում և ունի 350 տուն՝ ցրված երեսուն չորս թաղերում, որոնք սկսում են Անդոկի ստորոտից, փոքրում Կանիա Բահջի գետի աջ և ձախ ափերի վրա և հասնում մինչև Սուսանա գետը՝ Ծովասարին մոտիկ: Կանիա Բահջի գետի ձախ ափին հաջորդաբար և արևմուտքից արևելք, իրարից 1-3 կմ հեռավորության վրա գտնվում են հետևյալ թաղերը՝ Ալիանք, Մերկեր, Ռաջալնին, Դիոլ, Կավրդի, Մաժդըկ, Հուսենցիք, Խասոյ Մզրա, Մըջելնին, Բայարնին, Հոսալ, Գյառըկ, Մազրեսան, Մխիթար, Խարիբջան, Տավրդնիկ և Խարծն գոմեր: Առաջին և ամենամեծ թաղը՝ Ալիանքը, նույն-

պես բաժանվում է. Հովհաննեսի տներ, Ավոյի տներ, Սնոյի տներ, Բալոյի Արտեր, Շարկեի Օվիտ և Մրգոյի տներ կոչվող թաղերի:

Կանի- Բահջիի աջ ափի վրա, Անդոկի ստորոտից դեպի արևելք, դեպի Ծովասար գտնվում են Գելիեգուզանի հետևյալ թաղերը՝ Վերի Գելին, Լիսըկ, Կավրասայի (Սպիտակ քար), Ավիա խանի, Խոշոկ, Ամբրնին, Ռաշըկ, Գյուլ (կենտրոնական թաղը, ուր կար Սբ. Թուխմանուկ եկեղեցին), Խաջըկ, Տահլասև, Հարմոյ գոմ կամ Գելիեսան (Շների ձոր), Փալի Գոմանին (գոմեր), Ալոչակ, Մրդաուր և Շիրնիկ, իսկ Կատվի գած և Շամոյ գած (Շամոյի լեռ) կոչված թաղերում վերջին տարիներին բնակչություն չկար: Գելիեգուզանի ամենաարևմտյան կողմը գտնվող Ալիանցիք թաղից մինչև ամենաարևելյան կողմի թաղը՝ Խարծնգոմերն իրարից հեռու են 25-30 կմ-ով:

Գելիեգուզանը Սասունի սիրտն է կոչվել իրավացի կերպով, որովհետև լինելով ինքնապաշտպանության ամենահարմար տեղը Սասունում, Անդոկի ստորոտում, 1894, 1904 և 1915 թթ. ապստամբական շարժման կենտրոնն է եղել և միշտ էլ Սասունի ամբողջ ազգաբնակչությունը այնտեղ՝ Գելիեգուզանում² և Անդոկի փեշերին է ապաստանել, դիմադրել, հողի և ազատության համար կռվել և առանց անձնատուր լինելու, 1915 թ. հերոսաբար ընկել իր հայրենի հողի վրա՝ առանց այն լքելու: Ժողովուրդն ասում էր «Գելիեգուզանը Սասունի սիրտն է, իսկ Տալվորիկը՝ նրա պողպատե կողերը»:

Բուն Սասունի հաջորդ նշանավոր և մեծ գյուղերն են Շենիկը, Սեմալը, որոնք Գելիեգուզանի հյուսիսային մասում, մի փոքր հարթավայրում են գետեղված, Սուլչին ամենամոտիկ գյուղերն են դրանք, որտեղից միշտ սկսվել է թուրքական բանակի հարձակումը Սասունի վրա: Սեմալում և Գելիեգուզանում 1904թ թուրքական զորանոց շինեցին:

Սեմալ գյուղը-³

Սեմալն 80 տուն և երեք թաղ ուներ՝ Վերին, միջին և ներքին: 1904 թվականի կոտորածից հետո հին, այրված գյուղի փոխարեն նոր գյուղ կառուցեցին Դաշտոկ կոչված դաշտավայրում. հին գյուղում մնում են երեք տուն, որոնցից մեկը՝ Քոթանի տունը, նահապետական մեծ տուն էր: Նոր գյուղը չորս թաղ ուներ՝ Վերին Դաշտոկ, Ներքին Դաշտոկ, Բշարեթկան (Անթանիա վանքի կողմը) և Բլուրը՝ Շենիկի կողմը: Դաշտոկի գետը Սեմալից անցնող Կուրտըկի Կորեկնու աղբյուրից գալիս էր և ուղղվում դեպի Շենիկ և, Գելի էլ էր կոչվում: Զիզառնու գելու ջուրը Սեմալի արևմուտքով գնում անցնում էր Շենիկը և խառնվում Խուլքի ջրին:

1904 թվականի ապստամբությունից հետո, երբ թուրք կառավարությունը Գելիեզուզանում, Տալվորիկում, Իշխանձորում և Տափըքում գործառնոց կառուցեց, Սեմալում նույնպես գործառնոց հիմնեց Սըլեքուրսի (Աթոռ-բլուր) կոչված տեղում: Գյուլի հյուսիսային ծայրից մի կես կիլոմետր հեռու: Զորանոցի հիմքը փորելիս մի եկեղեցու ավերակ է գտնվում՝ անունը Սբ. Զեփսիմե, մի գերեզման, որի մեջ է եղել մի խաչ, մի բուրվառ, կճուճներ, թոնիր և հունարեն գրված մի արձանագրություն: Կուրտլի փեշին, Զիզառնու Գելի կոչված մի ձորի բերանին, տասը հատ խաչքարեր կան, որոնք կոչվում են Ներքին Զիզառնու խաչքարեր: Այդ վայրից քիչ հյուսիս կար Դըքանի - զեվկըրան (ոսկերիչների խանութ) կոչված մի տեղ: Խաչքարերի վայրից դեպի Զիզառնու ձորը կար հին ամպի հետքերը, Տըշտիրան (նոխազներ) կոչվող ձորակով: Խաչքարերի տեղի ձորի բերանը ժայռոտ էր: Անցորդները գնում էին խաչքարեր կոչվող վայրով, աղոթում անցնում: Ըստ ժողովրդի պատմածի այդ խաչքարերը Ծիծեռնակի վանքի խաչքարերն են: Զիզառնի բառը մեր կարծիքով Ծիծեռնակի այլափոխումն է և այդտեղ եղած կլինի Ծիծեռնակի վանքը: Սեմալ բառը՝ Սեմալ (երեք տուն), կամ Սիմալ (30 տուն) բառերից է կազմված, ասում են սակայն, հավանականը, մեր կարծիքով, Սիմ կամ Սիմն անունից է, այն սարը Սիմն, որ հիշում է Խորենացին և որի ստորոտումն է գտնվում Սեմալ գյուղը:

Շենիկ գյուղը

Շենիկը բուն Սասունի կարևորագույն գյուղերից մեկն է, որ Գելիեզուզանի և Սեմալ գյուղերի հետ կազմել է այն եռանկյան կենտրոնը, որ հանդիսացել է ազատագրական շարժումների թատերաբեմը:

Շենիկը գտնվում է Սասունի հյուսիսային կողմը, Սեմալ գյուղից 3-4 կմ արևմուտք և նրա հետ միասին նույն փոքրիկ սարադաշտի վրա, Գելիեզուզանի Ալիանքի հյուսիսում, նույնպես 3-4 կմ հեռու, Կուրտլի (Սիմ) լեռան հարավային ստորոտի հարթավայրում, Մուշից քսան կմ հեռու և Մուշից-Սասուն մտնող ճամփի վրա, որով միշտ հանդիսացել է այն դուռը, որ փակել է Սասունի ճանապարհը թուրք կառավարական զորքի հարձակումների ժամանակ: Փաստորեն Սասունի առաջին ճակատամասը, սահմանապահ բերդն է եղել: Շենիկ գյուղացի էին 1894թ. ապստամբության ժամանակ հերոսաբար պայքարող Մոսեի Գրգոն և նույնքան հերոս Սասունի անձնագրի դուստրը՝ Շաքեն:

Շենիկ գյուղն ուներ 70-80 տուն, 700-800 շնչով: Շենիկի տնտեսա-

կան նշանակությունն էլ այն էր, որ Սասունի հայտնի ծխախոտագործ գյուղն էր, Սասունի «Սամսոնը»: Շենիկի հողամասերը կոչվում էին ըստ վայրերի՝ **Տապեի արտեր, Քընֆանա արտեր, Վերի ճամ, Վարի ճամ, Գյուլու արտեր, Բաքըջանցից արտեր, Ախոյի արտ, Շեղտանցիք, Գուռջոկնին, Խըժկըկնին, Բաժեք (անջուր հասցնող), Ալըքեք, Սարու արտեր, Գազգազկնին, Զուլըկնին** և այլն:

Շենիկն ուներ արևելքից-արևմուտք ձգվող երկու փողոց և մեկն էլ հյուսիսից-հարավ, որով գյուղը բաժանվում էր չորս մասի՝ թաղի: Գյուղամիջի աղբյուրը կոչվում էր Գեղաղբյուր, իսկ արևելքում, դեպի Սեմալ գյուղը, Շենիկից մեկ կմ հեռու՝ Քընֆան կոչվող աղբյուրը, որի անունով կոչվում են նրա շրջակա արտերը:⁴

Շենիկի սրբավայրերն ու պատմական տեղերը հանդիսանում էին 1. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմը, մոտ մեկ կմ հեռու: 2. Սուրբ Գևորգը, որը մի մատուռ էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց երկու հարյուր մետրի չափ դեպի հյուսիս-արևելք, որին հավատում էին և քոյերը, ուխտի գալիս նրա մոտ: 3. Գյուղից արևմուտք, **Շեղտանցի և Գուռջոկնին** կոչվող հողամասում, փոքրիկ մի բարձրության վրա կար մի հին ավերակ եկեղեցի, որի շուրջը, բլրի վրա խաչքարերի մի մասը մինչև 1915 թ. դեռ կանգուն, բլրի արևելյան մասում հին գերեզմանատունն էր: Այդ եկեղեցին կոչվում էր Կարմիրակ, որը, հավանաբար, վանք է եղել, որի վայրում ալուճի շատ ծառեր կային:

Շենիկ գյուղն ուներ երեք գերեզմանոցներ՝ Կարմրակի, Սուրբ Գևորգի և Աստվածածնի, ըստ եկեղեցիների անունների: 4. Շենիկի հարավ-արևմուտքում էր Սուրբ Թեոդորոսի ավերակ վանքը, ուր կային խաչքարեր և շինությունների մնացորդներ: Թեոդորոս վանքից դեպի Մերգենոզան և Կուրտլի (Սիմ) սարի Սև Բարը մոտ 8-10 կմ-ի վրա ջրանցքի հետքեր կային մինչև 1915 թվականը: Ժողովուրդն այդ ջրանցքի կառուցումը կապում էր մի իշխանի աղջկա հետ և այդ ջրանցքը կոչում «Քառասուն մանկանց առու», որոնց յուրաքանչյուր 40 մանուկները, իրարից գաղտնի սիրում էին իշխանի գեղեցիկ արջկան, և առում էլ կոչվել է «Քառասուն մանկանց»:

5. **Կալա Սըլունկը** (Կալա Սըլընգ) բարձր անտառապատ մի բլուրի վրա, Ալիանքից և Շենիկից հոսող երկու համանուն գետերի միացման եռանկյունու վրա է կառուցված: Գետերն իրար միանում են բերդի արևմտյան մասում: Կալա-Սըլընգը երեք կողմերից՝ հարավ, հյուսիս և արևմուտքից խիստ թեքությամբ զառիվայրեր ունի: Բլրի արևմտյան անկյունը սեպածն իջնում է մինչև գետակների միացման տեղը: Այդ անկյան մեջտեղում կա մի փոքրիկ ցցված բլուր, որ կարծես պահակ լինի կանգնած: Այդ բերդը Սկունյաց նա-

խարարության ամրոցն է եղել, որ հետագայում Տարոնի Տեր Սամկյանները զրավել և միացրել են իրենց կալվածքներին:

6. Գուրծոկնին. այն ֆոր-պոստն է, որից միշտ կատարվել են քրդական և թուրքական հարձակումները, որի համար շենիկցիները խրամատներ էին կառուցում և ամրացնում այդ կողմը:

7. Դրանեզիկվըրան (ոսկերիչների խանութներ) Շենիկ գյուղից հյուսիս Կուրտըկ (Սիմ) լեռնաշղթայի վրա, մի կիլոմետր տարածությամբ կան փոսեր, բլուրներ, որոնք ունեն երկաթահալվածքի մնացորդներ, հանքաքարեր: Ըստ ավանդության, դրանք դարբնոցներ և ոսկերիչների խանութներ են եղել, քաղաք է եղել: Նրա մոտ է եղել Ծիծեռնակի վանքը, որ Ծիծեռնակի պես թառած է եղել այդ Ջիզառնու ձորի ափին:

8. Դուքնովիտը անտառապատ մի ձոր էր, որի երկարությամբ եղել են խանութներ (դուքան), որի համար դուքնովիտ (դուքանի հովիտ) է կոչվել: Խորդ ու բորդ փոսերի շարանը ենթադրել է տալիս, որ դարբնոցներ կամ հանքավայրեր են եղել:

ՍԱՍՈՒ ԿԱՄ ՍԱՍՈՒՆ (Դավթի բերդը)

Ամբողջ Սասունի նվիրական բերդը Սասու կամ Սասուն կոչվող Դավթ բերդն է, որ գտնվում է բուն Սասունում՝ Ծովասարի հարավային ստորոտում, գագաթից 4-5 ժամվա հեռավորության վրա, Կապասգետ և Կուսգետերի (Բոզրկանի գետերի) իրար միացման կետում, մի ժայռոտ և բարձր բլուրի վրա, պատմական Քաղքիկին, այժմ՝ քրդական գյուղին կից: Բերդը եղել է միջնաբերդ, որի շուրջը փռված է եղել Քաղքիկը, ուր ավերակներ և սալահատակված ճամփաների մնացորդները կային:

Սասունցի Դավթի բերդի Կուս գետի կողմը պտղատու ծառերի հսկա մի անտառ է, այգիներ, որոնց մեջ, բացի արմավենու, լիճնի և նարնջի ծառերից ամեն տեսակի պտղատու ծառեր կան: Խաղողի վազերը թփեր չեն եղել, այլ մինչև ծառերի գագաթները բարձրացող թարմաներ, որոնց ողկույզները 1-1.5 կիլոգրամ կշռող ծանրությամբ, պատմում են ականատեսները: Այդ խաղողի տեսակները կոչվում են՝ Անջարի, Ջոնուտ, Մեծ պտուղ, Սև բախլթի, քոխար, Էծու պտուկ, եզան աչք, աշնուկ (ուշ հասնող և կախանի խաղող) և այլ

տեսակներ: Բերդի հյուսիսային մասը, դեպի Ծովասար, անտառուտ չէ, Կապասգետի կողմը նույնպես լերկ է:

Բերդը եռանկյունաձև է, որի սուր կողմը հասնում է երկու՝ Կուս և Կապաս գետերի միացման կետին, իսկ խարիսխը վերջանում է բերդի հյուսիսային պարսպին զուգահեռ և անցնող ճանապարհների եզերքին: Բերդի արևմտյան կողմից, քերելով նրա ժայռոտ կողերը, արագահոս անցնում է Կապաս գետը, իսկ արևելյան կողմից, նույն հեռավորությամբ, անցնում է Կուս կամ Բոզրկան գետը: Բերդը կառուցված է մի բարձրացող բլուրի շուրջը, որի գագաթը մնում է բերդից բարձր, իսկ բերդը մի գոտու պես փաթաթված է նրա շուրջը՝ պահելով եռանկյունի ձևը:

Բերդի երկարությունը հյուսիսից հարավ մոտավորապես 300 քայլ է, իսկ լայնությունը հյուսիսային մասում անցնող ճանապարհի կողմը՝ 100 քայլ, որի պարիսպը, դեպի երկու գետերի միացման կետը հետզհետե նեղանալով, կազմում է մի սուր անկյան գագաթ ուղղված հարավ, գետերի միացման կետին: Բերդի պատերի բարձրությունը հասնում է 50 քայլի: Բերդը կառուցված է կարմիր և այլ գույնի քարերից, որոնք ունեն 1-3 մետր երկարություն և մեկ մետր լայնություն: Հիմքը, ամբողջ բերդի երկարությամբ, միակտոր ժայռ է՝ դեպի Կապաս և դեպի Կուս գետերը: Կառուցվածքը քարակիր է, կամարներով ծածկված, որը քանդվել է, միայն որոշ տեղեր են մնացել կանգուն: Դռան երկարությունը մոտ երկու մետր է՝ սայլ ներս մտնելու չափ: Բերդի ներսում խոր քարանձավ կա, որի մուտքի մեջ կա նաև երկրորդ մուտք: Այն ախոռի տեղ է ծառայել և քարի մուրները իրար միացած և երկաթե սեպերով ամրացված: Բերդի արտաքին երեսի քարերը քանդել, տարել են տուն շինել: Խշմանի տղա Թելին այդ քարերը ջորիներով կրել տարել է բերդից մի ժամ հեռու գտնվող Խոծոծվանք գյուղը և երեք հարկանի տուն կառուցել իր համար: Այդ տան յուրաքանչյուր հարկը բաղկացած է երկուական սենյակից: Բերդի ներսում երկու խողովակներով ջուր է եկել: Ոմանք կարծում են, որ այդ ջուրը Բվի գյուղի մոտիկ սարից է բերված և ստորերկրյա ճանապարհն անցնելով բերդի արևմտյան կողքից հոսող Կապաս գետի տակով, բարձրացվել է բերդի մեջ, իսկ ոմանք կարծում են, թե Ծովասարի ստորոտից է բերված: Բերդի մեջ քարե սյուն չկա, բայց պատերի մեջ արտաքին երեսում սյունաձև քարեր կան որոշ հեռավորության վրա և ոչ թե հենվում են տակի քարին, այլ մտնում են նրա մեջ՝ պահելով պատի շարքերի հավասար մակերեսը: Բերդին ականատես և պատմող Ախո Տոնոյանը⁵, ըստ Սասունում պատմվող ավանդության, ասում էր ոչ թե սյուն սյունի վրա դրվելուց է բերդը Սասուն կոչվել, այլ կառուցման ժամանակ, երբ ծան-

րությունից քարաշեն կտուրը կքել է, Դավիթն ինքն է սյուն դարձել, որ չքանդվի և ուղղել է: Սասուն բերդի սյունը Դավիթն է եղել:

Բերդից 300 քայլ հեռավորության վրա, դեպի հարավ և արևելք ջրաղացներ կան: Դուրոյի Ավետիսի ջրաղացի տակի քարը, ըստ թամոյի («Սասունցի Դավիթ» էպոսի մի) տարբերակը պատմողն է թամոն Դավթի ձեռքով է դրված, անմաշ է, միայն վրայի քարն է շուտ-շուտ փոխվում, որովհետև չի դիմանում տակի քարին, որ քայ-քայում է իր վրայի մյուս քարերը: Դա ճախրկանքի հայտնի պատմական ջրաղացն է: Բերդի մի մասը քանդող հշմանի թելոն մինչև 1916թ. ողջ էր և նույն հսոծոծվանք գյուղում այդ քարերով կառուցված իր տանն էր մնում, որին տեսնելու էին գնացել Փեթարա Մանուկը, բերդի նկարագրող Ախո Տոնոյանը և Սպղանք գյուղացի Կամեի Ակեն, 1916 թվականին, երբ ռուսական բանակը մտել էր Մուշ: Շնորհիվ հշմանն թելոյի, 100-150 հայեր գերությունից ազատվում են և գալիս միանում ռուսական բանակին: Բերդի մոտ գտնվող հսոծոծվանք գյուղից չորս տնտեսություն ազատվել են, գտնվում են թալինի շրջանի Վ. Ղարախոյմազ և Աշտարակի շրջանի Մաղդա գյուղերում:

Ամբողջ սասունցի քրդերը «Բերդն Դավիթ» (Դավթի բերդ) են անվանում այդ բերդը:

Բերդն անառիկ տեղում է շինված, սակայն ցածրադիր Քաղքիկ գյուղի մի բարձունքի վրա, որտեղից Սասունի լեռներն էլ՝ Անդոկ, Կեփին, Մարաթուկ և նույնիսկ Ծովասարը, որի հարավային փեշունն է կառուցված այդ բերդը, չեն երևում, պետք է դեպի հյուսիս 2-3 կմ բարձրանալ Ծովասարի փեշի վրա, որտեղից Սասունի բոլոր լեռները երևում են:

Բերդի մյուս ականատեսը՝ Սասունի Սպղանք գյուղացի Մելքոն Մկրտչյանը, որ ապրում է Աշտարակի շրջանի Մաղդա գյուղում, պատմում է, թե այն ժայռաբլուրը, որի վրա կառուցված է Սասունի բերդը, ունի մեկ կիլոմետր երկարությամբ ժայռեր Կապաս և Կուս գետերի եզերքներով և հյուսիսային կողմից անցնող ճանապարհի վրա մոտ 500 մ երկարություն: Գանապարհի եզերքից բերդի հյուսիսային եզերքի վրա կա մեծ քարերով կառուցված քառասուն ոտք աստիճան, որոնց ամեն մի քարը 2-3 մետր երկարությամբ, 1- 1,5 մետր լայնությամբ և կես մետր հաստությամբ քարեր են: Բերդի արտաքին ճակատով բարձրանում է այդ քարե աստիճանը մինչև բերդի պարսպի այն մասը, որից սկսում է բերդից դուրս՝ կամարից վեր բարձրանալ բլուրը: Մի աստիճանից մյուսը սովորական քայլով հնարավոր չէ բարձրանալ, այլ լայն բացված քայլերով: Մելքոն Մկրտչյանը՝ 1915-1916 թթ. բերդին կից Քաղքիկ գյուղի քրդերի հո-

վիվն է եղել և պատմում է, որ ոչխարները աշման ժամանակ, երբ կանաչը պակաս է, տանում էին երբեմն Բերդ, որի աստիճաններով ոչխարները բարձրանում էին բերդի գագաթ կազմող բլրի վրա, արածում և նույն ճանապարհով ետ գալիս: Այլ ճանապարհ չկա բերդի կտուրը բարձրանալու և իջնելու համար: Բերդի միջից դուրս ցցվող բլուրի վրա ծառեր չկան, տեղ-տեղ կանաչություն և տեղ-տեղ ավազահողով է «սոճոտ» (մանր ավազ) ծածկված: Բերդի լայն պարսպի վրա՝ բլրի այդ գագաթի շուրջը, քար ու կրից շինված խցիկներ են եղել, իրարից որոշ հեռավորության վրա, որոնք այժմ քանդված են, միայն կիսաքանդ տեղերն են երևում:

Բացի բերդի հիմնական դռնից, դռներ կան և քարասանդուղքի վերջանալու մասում բերդի պարսպի վերնամասում: Բերդի Կուսգետի արևելյան կողմում հնուց ի վեր կա մի ջրաղաց, որի առաջ գտնվող հրապարակում կատարվում էին դատ ու դատաստան, որտեղ դատողն ու դատվողները իրենց հետ բերում էին ավետարան, դուրան և «թառուռատ» (այլ կրոնագրքեր), անհրաժեշտության դեպքում երդումներ կատարել տալու համար:

Սասունի բերդի նկարագրությունը տվող 3-րդ պատմողը՝ Գենջո Պետրոսի Գրիգորյանը պատմում է, թե բերդի բարձրությունն այնքան էր, որ ձեռքով ուժեղ քար նետողը հազիվ կարող էր պարսպի գագաթին քար հասցնել, իսկ չախմախլու հրացանի զնդակը, եթե արձակվեր Կապաս և Կուս գետերի միացման կետից, հազիվ հասներ բերդի միջից բարձրացող բլուրի գագաթը: Ուխտի եկող քրդերն իրենց գնեքի ուժն էին փորձում բերդի գագաթին զնդակ հասցնելու փորձեր կատարելով՝ չախմախլու հրացաններով: Միայն երկու քրդերի՝ Բողրկանի Չելեպի Խասըմի և Ֆլիթ Սիսոյի չախմախլու հրացանների զնդակներն էին հասնում թիրախին: Բերդի պարսպի հաստությունը՝ ըստ Գենջոյի, կլինի չորս մետր: Դռան մոտի պատի հաստությունը չի չափվում, բնական ժայռից է: Բերդի ամեն մի շարի վրա, պարսպի ճակատներում հինգ սյունաձև քարեր կան: Ամեն մի շարի վրա նույն սյունաձև քարերը 6-ական հատ կան մինչև պարսպի վերջին վերին շարը: Այդ հինգական սյունաշարերը մտնում են ետ իրենց խարսխի և գագաթի շարերի մեջ, հաջորդաբար և վարից վեր, անհայտ խորությամբ, որով շարերի սյունաքարերը և վարից, և վերից իրար մեջ մտած են իրենց խարսխներով և գագաթներով: Հավանաբար, այս կառուցվածքից է ժողովրդական այն ավանդույթումը, որ ասում է, «Սյուն-սյունի վրա՝ կոչվեց Սասուն», թեև Սասուն անունը, ինչպես մենք տեսանք, եղել է: Ուրարտական շրջանից էլ «Սասու» բերդը հիշված է Ասորեստանի թիզլատ-Պալասարի Ուրարտական Սարգուր 2-ի թագավորության ժամանակ բեռնագիր

պատմական հուշարձանի մեջ: Բերդի երկարությամբ և ամբողջ բերդին հիմք ծառայող միակտոր ժայռը փորվել է և իրենց հենց պարիսպ-հիմք դարձել որպես պարիսպ, միակտոր պատ, բարձրանում բերդի բարձրության քառորդի չափով: Քարե աստիճանները, ըստ Գենջոյի⁷, սկսում են բերդի հյուսիս-արևելյան անկյունի կողքից և ապառաժ քարերից են բաղկացած այդ աստիճանները մինչև պարսպի վերին մասը, ուր սկսում է կանաչապատ բլուրը, որ բերդի միջից վեր է բարձրանում: Պարսպի կտուրի վրա կառուցված են 30 խուց ապաստարաններ՝ կռիվների ժամանակ պաշտպանական նպատակով օգտագործելու համար:

Բերդի ներսի սենյակների թիվը հայտնի չէ՝ քանդված լինելու պատճառով: Ներս մտնողները սենյակների և խոր քարանձավի լաբիրինթոսում ճանապարհ գտնելու, խորանալու և վերադառնալու համար իրենց հետ մեծ քանակությամբ մոմ են վերցնում, երբեմն երկար թելեր, ամրացնում դռանը և հետները տանում, երբեմն դրաման փռում գնացած ճանապարհին՝ դրա հետքով վերադառնալու համար որպես ուղեցույց:

Սենյակների դռները քարե են եղել և կան, որոնք այնպես են դրված, որ հեշտությամբ բացվում և գոցվում են՝ իրենց քարե հենակետերի (բոջրակների) վրա: Քարե դռների հաստությունը 20-30 սմ կլինի: Ներսի քարե դռների բարձրությունը մարդու հասակի չափ են: Դռների շրջանակները մեկական քարից են:

Բերդի ներսում եկեղեցու տեղ չկա, հետագայում դռների վրա նկարված խաչեր կան: Բերդի արտաքին պատերի քարերի գույները տարբեր են՝ կարմիր, սև, գորշ և այլն:

Գենջո Գրիգորյանը Սասունի բերդի «Հիշատակարան»-ի մասին պատմում է հետևյալը. Դավթի բերդի «Հիշատակարանը» մի թիզ լայնությամբ և 10-12 մետր երկարությամբ մի թուղթ էր (հավանաբար՝ մագաղաթ), որը մոմած շորի մեջ էր փաթաթված, դրված մի փոքր սնդուկի մեջ ու նորից մոմած, զնոսած էր և դարձյալ դրված մի ուրիշ ավելի մեծ սնդուկի մեջ»: Գենջոն և իր եղբայրը՝ Հակոբը, միասին այդ «Հիշատակարանը» 1915 թվականի կոտորածի սկզբին պահել են Կապաս գետի ափին մի բարձր ժայռի մեջ շինված գաղտնի սենյակում, որի դուռը բացվում էր Կապաս գետի ջրի հատակում, կլոր մի նեղ դուռ, շրջանաձև կափարիչով, որտեղից մտել է Գենջոն, հիշատակարանը դրել այդ գաղտնի սենյակում և դուրս գալով՝ քարե շրջանակաձև դուռը ծածկել: Այդ դուռը բաց անելիս ջուրը թափվում է ներս և հատուկ անցքով, մի քանի մետր ցած, էլի նույն գետի եզերքում թափվում գետի մեջ, իսկ դեպի ժայռը բարձրացող անցքն այդ նույն թունելաձև տեղից է բացվում, և որովհետև գաղտնարանը

բարձր տեղումն է՝ ջուր կամ խոնավություն այնտեղ չի հասնում: Այդ գաղտնարանի տեղը թեև Գենջոն չէր ուզում ասել, բայց նկատի ունենալով այն, որ կարող է իր մահով այդ տեղն էլ անհայտ մնալ, նա միայն նկարագրեց հետևյալը, որ այդ քարը գտնվում է Կապաս գետի եզերքին «Մուրադի քար» կոչված ժայռի մեջ, ձորի եզերքին: Հիշատակարանը, որ պապից պապ եկել հասել է այդ երկու եղբայրներին՝ Գենջոյին և Հակոբին, որոնք իբրև միակ վստահելի վայր համոզել են բերդին մոտիկ Սարեկան գյուղի «Մուրադի քարին»:

Դավթի բերդից դեպի հյուսիս, ինչպես վկայում է Մկրոն, անցնող ճամփի վերևը, Ծովասարի կողմը տեսել է Դավթի բերդի բնակիչների բացված գերեզմանաքարերը: Միակտոր քարից շինված դագաղներ կային մի քանի հատ, որոնց փափախները (կափարիչները) քիփ ծածկում էին դագաղները: Դագաղների երկարությունը 2, 5-3 մետր կային: Կափարիչները սեղմ էին ու փակված, սեղմված դագաղներին: Մեկ-երկու քարե դագաղներ բաց էին, բայց մեջները ոչինչ չկար, բացի հողից: Այդ քարե գերեզմաններն ու դագաղները հեղեղն էր բաց արել:⁸

ԴԱՎԹԻ ՀԱԼԵՊԻ ԲԵՐԴԸ

Դավթի մյուս բերդը՝ Հալեպի Ուրբաթ Բազարի կենտրոնում է, հարթ տեղ, բերդը կառուցված է մի բլրի վրա, որի չորս կողմը փոս է փորված՝ 25-30 մ խորությամբ, որի մեջ ժամանակին, վտանգի դեպքում ջուր են լցրել, արհեստական ջրի օղակ ստեղծելու բերդի շուրջը: Այդ ավազանի միայն մի կողմի վրա կամուրջ է կապած: Ավազանի կողմը 45-60 մետր մի բարձրության վրա է շինված բերդը: Ավազանի բերդից հակառակ կողմը՝ 20 մ խորության վրա պարիսպ է, որ դեպի ջուրը մարդիկ չանցնեն: Բերդ տանող կամուրջը, ջրի օղակի վրա, ունի 25-30 մետր երկարություն: Բերդի մոտ կամուրջը ունի երկաթե դարպաս, ուր պահակներն էին կանգնում, (Բերդի վայրն իբր զորանոց էր օգտագործվում): Բերդի վրա բարձրանալիս ամբողջ Հալեպի շրջակայքը ցածր էր երևում: Կամրջի վրայի դուռը Ուրբաթ Բազարի կողմն է մայում: Ուրիշ դուռ չունի: Բերդի պատերը, հիմքերը, ապառաժ քար է: Բերդի մեջ 2-2.500 զորք կարող է տեղավորվել:

Հալեպի ոչ միայն հայ, այլև ամբողջ արաբ բնակչությունը «Դավթի Կալա» են անվանում այդ բերդը:

Դավթի բերդից 1-1,5 կմ հեռավորության վրա՝ «Բաբընթաք»

կոչված տեղում, մի դարգահից կախված է «Դավթի գուրզը»: Այդ գուրզը մի գունդ է, որի մեծությամբ մի կլոր ամանի ձևով և երկու դույլ ծավալի է հավասար: Գուրզի պոչը մի մետրի չափ է: Գուրզը պոչից (կոթից) կախված է դարբասի կամարի ներսի կողմից: Գուրզը հղկված է, գնդաձև: Թե՛ հայ, թե արաբ ժողովուրդները նրան ասում են «Դավթի գուրզ»: Ոչ ոքի չի թույլատրվում գուրզն իր տեղից իջեցնել: Բաբընթաքը մի խան ունի, ուր հացահատիկի վաճառականներն են գործում:

Հալեպից արևմուտք, մի օրվա ճամփա հեռու, «Լայլունա» սարի վրա կա հին մի շենք, որ բերդ է և պատերը միակտուր քարերից են բաղկացած, անկյուններն ատամնաձև իրար անցկացված: Այդ շենքի մասին նույնպես ասում են «Լայլունա սարի Դավթի բերդ»: Այդ շենքն ամայի է: Ճամուռ (Հալեպի արևմտյան կողմ) և Բասուդում շինված բերդերն էլ Դավթի անունով են կոչվում: Ճամի բերդը նույնպես մեծ ջրի օղակով պատած է եղել, իսկ Բասուդի բերդը՝ փոքր:

Բուն Սասունի մյուս գյուղերից **Աղբիկը**՝ 102 տուն և գտնվում է Ծովասարի արևմտյան փեշին, անտառապատ մի վայրի ձորակում: Նրա թաղերն են, որպես առանձին գյուղեր **Խաղանը**՝ 20 տուն, **Գալառաշը** (Սև ձոր)՝ 11 տուն, **Թխիկը**՝ 4 տուն: Խաղանը գտնվում է Աղբիկի արևմտյան մասում՝ Կանիա Բահջիի աջ, իսկ Աղբիկը՝ ձախ ափին, ինչպես Թխիկն ու Գալառաշը: Աղբիկցիները Սասունի ապստամբությունների ժամանակ աչքի ընկնող դիմադրություն են ցույց տվել:

Հեթինքը՝ 48 տուն, Սասուն բերդի արևմտյան մասում, անտառապատ մի բլրի լանջին, Կանիա Բահջի գետի ձախ ափից 1-2 ժամ հեռավորության վրա:

Քաղքիկ՝ 22 տուն, որից երկուսը հայ և 20-ը քուրդ: Այդ գյուղը կից է Սասունի բերդին Կուս գետի ձախ ափին:

Կապասգետ՝ 20 տուն (քուրդեր), համանուն գետի աջ ափին բերդի արևմտյան մասում:

Ճախրկանք՝ 7 տուն հայեր, «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մի լրիվ տարբերակը պատմող Թամոյի գյուղը: Այստեղ է, ըստ ավանդության, Դավթի ջրաղացը:

Խոծոծվանք՝ 15 տուն, 6-ը հայ, 9-ը քուրդ: Ունի շեն և կամարակապ մի վանք, որի համար գյուղն էլ Խոծոծվանք կամ Խողողվանք է կոչվում:

Հարկուռք՝ 10 տուն, հայ-քուրդ խառն: Հայտնի քուրդ բեկ Բշարի Խալիլի գյուղը: Բշարի Խալիլն այրում է Տալվորիկի Սպղանք գյուղի բնակիչներին նույն գյուղի Մարապու վանքի մեջ: Սերոբ Աղ-

բյուրի սպանողն էր այդ Բշարե Խալիլը, և ինքն էլ սպանվել է Անդրանիկի կողմից: Հարկուռք և Արդիկը Կանիա Բահջի ջրի ձախ ափին են գտնվում:

Արգիկ՝ 15 տուն, Հարկուռքից հարավ 1-2 կմ հեռավորության վրա:

Սարեկան՝ 6 տուն հայ, Քաղքիկին կից, շատ մոտիկ: Բուն Սասունի բոլոր գյուղերը Շեկոյի տուն կոչվող աշիրաթության խաֆի-րության էին պատկանում անցյալում, մինչև 1894 թ. սասունցիները չէին ենթարկվում նրանց:

2. **Շատախ**՝ (Սասունի) Շատախի սահմաններն են հյուսիսից՝ Սիմն կամ Կուռտըկ լեռնաշղթան, որ Սասունի այդ գավառը տվյալ սահմանում բաժանում է Մշո դաշտի արևելյան մասից Ծիրնկատարի, Կուրտըկի և Ջայնիկի գագաթների մեջ ընկած մասով: Արևելքից Խուր-Քոնաշեն, հարավից՝ Ծովասարի փեշերը և արևմուտքից բուն Սասունի Շենիկ-Սեմալի փոքրիկ դաշտավայրը: Շատախը մի փոքրիկ նեղ դաշտավայր է կազմում՝ սեղմված Կուրտըկ և Ծովասար լեռների փեշերի մեջ, որից հոսում է Սուսանա գետը, որին ձախ ափից միանում է Անթանիու ջուրը: Շատախի կենտրոնական գյուղն է **Տափըքը**, ուր նստում էր մյուռուրը և կառավարում Շատախի՝ բուն Սասունի գյուղերի մեծ մասը: Ունի 43 տուն, հայ և քուրդ՝ խառն: **Շուշնամերկ**՝ 30 տուն՝ հայ- Սուսանա գետի (Անթանիա վտակի) աջ ափին, Անթանիա հոչակավոր վանքի արևելյան կողմը, Կուրտըկի ստորոտում: **Քուփ**, 27 տուն հայ, **Գերմավ** կամ Ավգերմ (Տաք ջուր-ջերմուկ) 49 տուն, Շատախի արևելյան ծայրի գյուղը:

Ձեյնըկցիք՝ 25 տուն հայ: Շատախի, ինչպես և Սասունի ամենահյուսիսային գյուղը, Ծիրնկատարին մոտիկ:

Իրիցանք՝ 17 տուն, որից 4-ը՝ քուրդեր են: Իրիցանքի դիմացը, Սուսանա գետի ձախ ափին, Ծովասարի հյուսիսային ստորոտում կա Սբ. Աստվածածին մեծ վանքի ավերակը, որը շատախցիների համար, Անթանիայից հետո նշանավոր ուխտատեղի է:

«Շատախ կոչեցալ գաւառս յանուանէ Շատախօսիկ իշխանին, որոյ թելադրութեամբն գողացան զԾիծառնէոյ խաչն ի վանաց սրբոյ Կարապետի և բերին այսր»:¹⁰

Դա ապացուցում է այն միտքը, որ Ծիծառնակի վանքը Ձիգառնու ձորի եզերքին իրապես գոյություն է ունեցել:

Ոմանց կարծիքով, Ծիծառնի խաչը Անթանիայի վանքումն է պահվել, բայց հավանականը Ձիգառնու ձորինն է, որ հեռու է Անթանիայից 2-3 ժամով դեպի արևմուտք:

ՍՈՒՍԱ (Ջուզա) ԲԵՐԴԸ

Ըստ Խորենացու պատմության 23-րդ գլխի հավելվածի, Սկայորդին եղել է Ասորեստանի Սենեքերիմ և Ասարհադդոն թագավորների ժամանակակիցը և ըստ պրոֆ. Բ.Բ. Պիատրովսկու, Ուրարտական Ռուսա թագավորի (Արգիշտիի որդու)՝ Կարմիր Բլուրի բերդը կառուցողի ժամանակակիցը:¹¹

Այստեղից պարզ հետևեցնում ենք, որ Սամասարն ու Ադրամելիքը, նույն Սենեքերիմի որդիները, այդ նույն ժամանակում բնակություն են հաստատում Սասունում՝ Սասու բերդում:

Սկայորդու որդի Պարույրը, ըստ Պիատրովսկու, Արմինա երկրի իշխանն էր և այդ երկիրը՝ Արմինան էր հենց Ասորեստանի սահմանների մոտ, նրա անունն առանց դժվարության ու բնականաբար կապվում է հին պարսկական Արմինա տերմինի հետ, իսկ նրա գլխավոր քաղաքը՝ այն քաղաքի Նիխեր, Նփրկերտ անվան հետ, որի տեղում շինվեց Տիգրանակերտը: Այսպիսով, Պարույրը, ինչպես ենթադրում են նա, այն երկրի իշխանն էր, որը հայկական հնագույն թագավորության հիմնական միջուկն էր կազմում:¹²

Արմե (Արմինի) երկիրը, դարձյալ ըստ Պիատրովսկու, գտնվում էր նախկին Վանի թագավորության հարավ-արևմտյան մասում, հետևաբար նրա մեջ մտնում էր Սասունը:

Ըստ Բ.Բ. Պիատրովսկու բենեագիր արձանագրությունների հիշատակություններից հանած եզրակացության, «... հայկական թագավորության սկզբնական կորիզը եղել է այն շրջանում, որտեղ Տիգրան Մեծը կառուցել է իր մայրաքաղաքը...»:¹³

Մի ուրիշ տեղ նույն աշխատության մեջ գրված է.

«Արմենի երկրի գլխավորած երկրներն միությունը երկար գոյություն չունեցավ: Նրա տարածքն անցնում էր մեկ պետությունից մյուսին. Բաբելոնի Մեդիային, Մեդիայից Պարսկաստանին...» և այլն:¹⁴

Անտարակույս, «Հայկական թագավորության սկզբնական կորիզը» կազմող Արմենիան Նփրկերտը (Տիգրանակերտ, Ֆարխին) և նրան կից հյուսիսում գտնվող Սասունը 6-րդ դարում մեր թվարկությունից առաջ ենթարկվել է Ասորեստանի, Մեդիայի և Աքեմենյան թագավորների հարձակմանը, ինչպես բազմաթիվ բենեագիր արձանագրություններ այդ հաստատում են, Ընդորս և Բիհիսթունի հայտնի արձանագրությունը, ուր նշված են Դարեհ Ա. Վշտասայանի հարձակումները (522-519 թթ. մ.թ.ա.) իր հայ զորավար Դադարշի գլխավորությամբ:

Պատմական այս բոլոր տվյալները մեր կարծիքով հաստատում են, որ Արմենիայի Ջուզա բերդը, որ հիշվում է Դարեհի այդ արձանագ-

րության մեջ, այժմու Սասունի շրջանի Ջուզա (Նա) Սուսանա) գետի ափին, Ծովասարի հյուսիսային ստորոտում, Սասունի Տափըզ գյուղի մոտի պատմական հին և ավերակ Սուսանց (Ջուզանց) բերդն է:

Մեր տեղագրական ուսումնասիրությունները՝ կատարված Սուսանց (Ջուզա) կամ Սուսանաց կոչվող մեծ բերդին մոտիկ գտնվող Տափըզցի, Գերմավցի և Իրիցանքցի սասունցիների մոտ և նրանց պատմածները նույնությամբ էլ ստորև շարադրում են: Այդ տվյալներն ինձ բերել են այն համոզման, որ Ջուզա, Տիգրա, Ուխյամա, Աուտիյա-րա չորս բերդերը որ հիշվում են Բիհիսթունի արձանագրության մեջ, որպես Արմենիայի ամուր բերդեր գտնվում են Սասունից Միաֆարկին- (Տիգրանակերտ՝ այժմ Ֆարխին) ընկած տարածության՝ բուն Արմենիայի մեջ, ըստ որում, առաջին երկուսը Ջուզան և Տիգրան (ն) բուն Սասունում, Ջուզան՝ Սուսան գետի եզերքին, իսկ Տիգրան Տիգրա (Տիգրիս) գետի եզերքին, որոնց ակունքները գտնվում են Սասունում՝ Անդոկ և Ծովասար լեռների ստորոտներում:

Սասունի Ծովասար լեռան հյուսիսային փեշերի վրա և Կուրտըկ (Սիմ) Ծիրնկատար-Կոնգի գոլ-կոչված լեռների միջև, արևելքից-արևմուտք տարածվում է Սասունի Շատախը:¹⁵

Շատախի այդ հովիտը սկսվում է Խուբի սահմանի վրայի Ծաիր-բանք կոչվող գյուղի անտառներից և շարունակվում մինչև Սասունի Սեմալ գյուղի սահմանը: Շատախի հովտի կեսից՝ մի քիչ դեպի Ծովասարը, հոսում է Սուսա(նա) գետը, որ բխում է հովտի արևելյան մասի Ծովասարի փեշերից և գնում խառնվում է Տիգրիս (Տիգրա) գետի ամենից վերին ակունքի ջրին, որ Գելիեգուզանի կամ Կանի Բախջիի (Պայթող աղբյուր) ջուր է կոչվում:

Սուսա(նա) գետի ակունքին մոտիկ, գետի աջ կողմում գտնվում է Գարմալ (Ջերմուկ) գյուղը, որից 3 կմ դեպի արևմուտք, գետի աջ ափին գտնվում է Քոփ գյուղը, նույնքան էլ դեպի արևմուտք գտնվում է Իրիցանք գյուղը, որից հետո Շատախ կամ Տափըզ գյուղը՝ մեկ կմ հեռավորության վրա: Տափըզկից մեկ կմ դեպի արևմուտք գտնվում է Ջզվի (Ջուզայի) քարը, որ գտնվում է Սուսանա գետի և իր աջ վտակի՝ Անթանիա ջրի միացման տեղը: Տափըզկից և Ջուզայի (Ջզվի) քարից 1.5 կմ հեռու, Անթանիա վտակի աջ ափին, գտնվում է Շուշնամերկ (Ջուզա-նա մերկ) գյուղը, իսկ Անթանիա վտակի ձախ կողմում Գեղաշեն գյուղը:

Իրիցանք գյուղի դիմաց, Ծովասարի կողմը, Սուսանաց (Ջուզա-նաց) արտերի վերջավորության վրա, մոտ 200 մ դեպի Ծովասարի լանջը գտնվում է Սուսանաց բերդը՝ անտառուտ մի վայրում, լեռնային մի բլրի վրա: Բերդի քարերի մեծությունը մինչ երկու մարդաբոյ երկարությամբ և նրա կեսի չափ լայնությամբ լեռ քարից և մոխրագույն:

Կանգուն մնացած բերդի պատերը 1-2 մարդաբոյ բարձր են: Բերդը արտաքինից կլորածն է: Բերդի տեղը կիսահարթ վայր է, արևմտյան կողմը կոչվում է Սուս-մաց Ուող (Սուսա-մաց) լեռնաշերտ, որ բարձրանում է դեպի Եղաքսեր կոչվող վայրը, ուր ճամփան բաժանվում է երկուսի, մեկը Ծովասարի գագաթը, Սանտով ջալ (Փոս) է գնում, իսկ մյուսը՝ դեպի Սասունի նշանավոր Աղբիկ գյուղը:

Սուսա(նց) բերդի արևելյան կողմը անտառածածկ է, ուր գտնվում է Խաչոյի Սգրան (1-2 տուն ունեցող վայր): Բերդից դեպի Ծովասար բարձրանալիս, մոտ կես կմ-ի վրա, գտնվում է Սուսա(նց) կամ Ձողկ-մաց եկեղեցին մի հարթավայրի վրա կառուցված, որի արևմուտքը շարունակվում է Սուսա(նց) Ուողը, արևելքում մացառներ են, իսկ հարավում դեպի Ծովասար նույնպես մացառապատ է:

Սուսա(նց) կամ Ձողկմաց վանքը, որ կրում է Սուսա(նց) անունը, կոչվում է նաև բարձր սուրբ Աստվածածին: Վանքի շենքի քարերը մոխրագույն են ու տաշված, մեծ կամարն իջել է կլորած, ինչպես Թալիշի եկեղեցին: Սուսա(նց) վանքի պատերի բարձրությունը չքանդված տեղերում 2-3 մարդաբոյ բարձր է, իսկ քանդված տեղերը գետնի երեսից քիչ բարձր: Վանքի մեջ աղբյուր չկա, իսկ շուրջը բազմաթիվ աղբյուրներ ունի: Վանքի դռան վրայի քարերն իջել են, իսկ կողքերինը կանգուն են:

Սուսա(նց) բերդն ու վանքը Տափըկ գյուղից հարավ, Ծովասարի հյուսիսային ստորոտում են: Տափըկ գյուղից, Սուսմաց արտերից անցնող ճամփան, Սասմաց Ուողով բերդի և վանքի բարձրություններն անցնելիս հանդիպում ենք մի տեղ, ուր անտառը վերջանում է, մացառներն են սկսում մինչև Եղաքսեր 2-3 աղբյուր կա ճանապարհի վրա: Եղաքսեր չհասած կաղամախ ծառեր կան 3-4 հեկտար տարածության վրա, ճամփի արևելյան կողմը ծառեր չկան: Կաղամախ անտառից մինչև Եղաքսեր կես կիլոմետր կլինի: Եղաքսերից մի ճամփա տանում է դեպի Գեղդուռ, որ Աղբիկ գյուղի դուռն է (մոտիկ է): Այդ լանջի վրա փխրուն ավազուտ տարածություն կա, որին Հողսորոթիկ են ասում, ուր թղթի պես ոսկեգույն թերթաքարեր կան և այդ քարերը արևի տակ ոսկու փայլ են տալիս: Պատմում են, թե ամերիկացի մի քանի ճանապարհորդներ եկել են Աղբիկ գյուղի այդ ավազաթերթաքարերից հավաքել և տարել: Այդ ամերիկացիներն Առաջին Համաշխարհային պատերազմից առաջ են եղել Սասունի Աղբիկ գյուղում Սարգիս Մովսիսյանի մոտ և նրան էլ ասել են, որ այդ ավազուտ թերթաքարերը ոսկու հանքեր են: Այդ հանքավայրը Սուսանց բերդից Աղբիկ գնալիս ճամփի վրա է՝ Աղբիկի երեսի կողմը և նրան մոտիկ մի կիլոմետրի վրա:

Սուսա(նց) վանքի յոթն աղջիկներ, ըստ ավանդության, մի խոյ են

մատաղ բերում, որպեսզի յոթն էլ աստղ դառնան և դարձել են, թույլ երկինք՝ կազմել «բույլը» յոթնաստղը, որ կա երկնքում:

Մի այլ ավանդություն ասում է, թե Սուսա(նց) բերդի բռնակալ տերն, իր ծառաներին ուղարկում է **Տապե** (Ծովասարի լանջին, **Գերմավ** գյուղին մոտ մի գյուղ է) և բնակիչներից պահանջում քառասուն խոզ, քառասուն աբրշումե (մետաքս) շապիկ և քառասուն աման (տապակ) ձվածեղ: Ծառաները գնում են և տապեցիներից պահանջում Սուսա(նց) իշխանի ասածները: Տապեի հայ բնակիչներն իրենց Սուսանա իշխանի ձեռքից ազատվելու համար ձիերը թարս են նալում, անասունները նույնպես ու քոչում են գիշերով: Քոչող տապեցիք ընտանեցրած երկու կաքավ են վերցնում, մեկը փետրում, եփում են, իսկ մյուսը միայն փետրում են, ողջ թողնում, երկուսն էլ դնում են ամանի մեջ և դնում մի տան դռան առաջ: Երկու օր հետո Սուսա(նց) բերդի իշխանը մարդ է ուղարկում և տեսնում, որ գյուղը քոչել, ամայի է դարձել: Որքան փնտրում են, չեն գտնում նրանց գնացած ճամփան ու վայրը՝ ձիերի և անասունների թարս նալած լինելու պատճառով: Երբ մի տան դռան առաջ տեսնում են մի աման (պուտուկ) բերնի վրա շուռ տված, վերցնում են պուտուկը, փետրահան արված, բայց ողջ կաքավը կերպ «թոչում», փախչում է, իսկ եփած կաքավը՝ ամանի մեջ դրած: Վերցնում են այդ ամանը խորովված կաքավի հետ միասին, տանում Սուսա(նց) իշխանին և պատմում եղելությունը: Սուս-մա իշխանը տխրում է և ասում իր ծառաներին.

«Փետրահան արած և թոչող կաքավն իրենք են՝ ժողովուրդը, իսկ մորթված և խորովվածը՝ ես եմ, որ ինձ թողեցին և գնացին»:

Տապե գյուղի ավերակները Գերմավից կես կիլոմետր դեպի արևելք՝ Ծովասարի դաշտումն են: Այդ Տապե գյուղին քրդերը Զըլ-հավռունի (քառասուն ձվածեղ) են ասում: Պատմում են, թե Տապեի (Զըլհավռունի) բնակիչների քոչելուց առաջ Սուսա-մա գետը ծով է եղել, որի վրա քաղաք (լաստ) է աշխատել: Սուսա-մա բերդը լճի հարավային մասում, Ծովասարի լանջին է եղել, ուր նրա ավերակները մնում են: Իսկ Սուսանա (Ձողկմաց կամ Սորադարի) վանքը բերդից ավելի բարձր, Ծովասարի լանջի վրա է, որի կամարների մի մասը 1915 թ. դեռ կար:

Պատմում են նաև, որ Փրա-Կուռտի կամուրջը կառուցող վարպետը, որ Փրա-Բաթմանի կամուրջը կառուցող վարպետի աշակերտն է եղել և գերազանցել իր վարպետին, նա է շինել Սուսա-նց վանքը բարձր սուրբ Աստվածածինը:

Փրա-Բաթմանը կառուցող Բաթման վարպետը իր աշակերտ Կուռտին (որի անունով կամուրջը Փրա-Կուռտ է կոչվում) քառասուն ջորի է ուղարկել, որ քար ուղարկի: Աշակերտ Կուռտը միայն մի քար է բար-

ծում մի ջորու վրա և 39 ջորիներ դատարկ հետ ուղարկում իր վարպետ Բաթմանին, ասելով, որ «Քու կամրջին միայն մի քար է պակասում, ուղարկում եմ»: Բաթման վարպետին իրոք միայն մի քար էր պետք: Ջարմանում է իր Կուռտ աշակերտի իմաստության վրա, կանչում իր մոտ և նրա աջ թևը կտրում, որ այլևս կառուցման աշխատանք չկարողանա անել: Թևատ վարպետը գալիս է Սուսա, և միթևանի, այն էլ ձախ թևանի, կառուցում է Սուսա-նց վանքը, որ նաև Սորադատի և Չողկանց էլ է կոչվում, բարձր սուրբ Աստվածածին անունով:

Այս նույն պատմությունը Սուսա բերդի և Սուսա-նց վանքի մասին պատմեց Մկրտ Թաթուսի Ղազարյանը՝ Սասունի Իրիցյանք գյուղից, 80 տարեկան 1949թ. բնակվում էր Թալիհի շրջանի Դիան գյուղում: Մկրտն մյուսների պատմածին ավելացնում էր և այն, որ Սուսանց (Սորադարի կամ Չողկանց) վանքը շինել է հայոց թագավորը, որ Թալիշի վանքի «ժամանկու վանք» է (նույն ժամանակի վանք է): Սուսանց վանքի դիմացից մինչև Քուփ ծով է եղել: Ծովն առաջացել է Չուզրի փակ լիճնելուց: Չուզրը Գելիեզուզանի խարձն գոմերի խոր ձորի բերանն է, որ բացվում է Շատախի (Սասունի) դաշտի ստորին մասում, ուր այդ բերանը փակ է եղել, հետո բացվել է, ճեղքվել և Սուսա-նա գետը այդ բերան-անցքով հոսել-միացել է Տիգրիս (Տիգրա) գետին, Գելիեզուզանի ջրին: Չուզրը ծակվելուց հետո, հոսել է Սուսանա ծովը թափվել, դատարկվել և տեղը մնացել է համանուն Սուզան (Չուզանա) գետը, որ այժմ էլ այդպես կոչվում է: Սուսանաց բերդը, պատմում է Մկրտն, Սուսանք քաղաքի անունով է Սուսա-նք կոչվել: Չուզա-նա բերդին մոտիկ կա մի հսկա քար, որ կոչվում է Չուզա կամ Չզվի քար, որը ժամանակին փակել էր գետի հոսանքը և ծով էր դարձել ամբողջ Շատախը (Սասունի): Մկրտն պատմեց և Դավթի բերդի, Սուսա-նա բերդի և վանքի մասին, իսկ ավելի մանրամասն պատմեց **Տափըկցի Տոնեն**:¹⁵

Սուսանց բերդի դեմ, ավելի բարձր տեղում **Կուլեդի** անունով մի բերդ էլ կար, որ Ծովասարի հյուսիսային լանջին էր գտնվում: Նրա պատերը բոլորը քանդված էին:

Մեր (Սուսանց բերդն իրենցն է համարում) Սուսանց բերդը մեր սահմանի, մեր պատմական հողի մեջ էր: Թուրք կառավարությունը մի քանի անգամ բերդի վրա պեղումներ արեց, բայց զանձը չեն գտնում: Մենք հայերս էլ գնացել ենք բերդը փորելու, զանձը գտնելու, բայց չենք գտել: «Սուսանց բերդը իմ հողի մեջն է գտնվում, բերդի ստորոտում իմ արտերն են, հարթ արտեր. ես լուծք էի անում, քաղում էի կորեկի արտը, հանկարծ բերդի մոտ մի բան փայլեց, ինչպես ապակու վրա արևը փայլում է, ես զնացի այդ փայլած տեղը՝ ալոճի ծառի տակ: Տեղ հասնելիս այլևս ոչինչ չտեսա: Տոնեն լսել է ապուպապերից, որ Սուսանաց բերդի գանձը յոթը կանթանի պղնձի մեջ է լցված և թաղ-

ված բերդի մոտ, իբր թե ալոճի ծառի տակ: Գանձը գտնելու համար եղած պեղումներն անհետևանք են մնացել:

Ըստ Տոնեի պատմածի, Սուսա-նց բերդի և Ծովասարի ստորոտի միջից է անցնում Սուսա-նա գետը: Բերդը, այդ հաշվով, գետի աջ ափին է գտնվում, իսկ ըստ ոմանց՝ գետի ձախ ափին: Զ. Բերդը պեղելիս «քըլս ու ջըլս» էր շաղախը, իսկ փորելու ժամանակ «չիմի» (հախճապակի) ամանների գեղեցիկ կտորներ էին ելնում: Բերդի քարերը, որոնք քանդվել էին, թափվել էին բլրի կողերին, որի վրա կառուցված է բերդը և Սուսանա գետի մեջ: Փորված տեղերում գերեզմաններ կային քարե դագաղով: Բերդի շուրջը մի պտույտ կատարելը մոտ կես ժամ կտներ: Բերդի ծայրամասը՝ Տափըկի կողմը ժայռոտ էր, իսկ մյուս կողմը գետն է: Բերդի առաջ համանուն Սուսա-նց գետը կազմում է մի լիճ, որի մեջ մեծ ձկներ կային: Թուրք ասկյարները խշլան (գորանոց) կառուցելուց հետո (1905 թ.) գնում էին այդ լճի մոտ և կեռիկով ու թելով ձուկ էին որսում, մեծ ձկներ: Բերդի շուրջը միայն ուռնեմու ծառեր կային մինչև 1915 թվականը, ուրիշ տեսակ ծառեր չկային: Բերդի չորս կողմն անառիկ էր, իսկ քիչ հեռավորության վրա իմ Սուսանաց արտերն էին: Բերդից դեպի Ծովասար 3-4 կմ վրա կար վանքը, որի ծածկի կամարը քանդված էր, իսկ պատերը քարե չարդարեք (փեղկերը) մնում էին: Եկեղեցին կոչվում էր Չողկանց բարձր Սուրբ Աստվածածին: Քրդերն այդ եկեղեցուն ասում էին «Դերա Սորդարե» (Կարմրադուռ վանք): Վանքի արևելյան կողմում կար մի լիճ, որ չէր ցամաքում: Այդ լճի շրջապատում դամիշ (եղեգն) կար, քաղում էին խսիր (փսիաթ) շինում:

Այդ եկեղեցու մեջ Սասունի 1904 թվականի ապստամբության ժամանակ սվազցի Մուրադի զորքն էր ապաստանած ու կռվում էր թուրք և քուրդ զորքերի դեմ: Քրդերը, սակայն ենթադրելով, որ եկեղեցուն հայերը գույք պահած կլինեն, գնում են, որ թալանեն, հանդիպում են Մուրադին և իր զորքին: Բալակցի այդ քրդերի և հայերի միջև կռիվը բորբոքվում է, հայերից երկու, իսկ քրդերից 30 հոգի են սպանվում, մնացած քրդերը փախչում են: Վանքի այդ լիճը դեպի արևելք՝ Գերմավ գյուղի կողմն էր ընկնում: Մյուս կողմը գյուղի ավերակներն էին:

Ավանդաբար պատմում են, ինչպես վկայում էր Տոնեն, որ այդ գյուղացի մի աղջկա տանում են Տափըկ թե Իրցյանք հարս: Այդ հարսն ամեն օր նայում, տեսնում է իր հոր տունը, բազմանդամ ընտանիքի անդամների ելումուտը: Մի օր էլ տեսնում է, որ իր հոր տնից ոչ մեկը իրենց դուռը չի բացում, ելումուտ չի լինում: Գնում է հերանց տուն տեսնելու, թե ինչ է պատահել: Գնում տեսնում է, որ բոլորը մեռել են, մնացել է օրորոցի մի երեխա: Տան չորս բոլորն է նայում և նկատում, որ յուրի կարասի տակին թունավոր մի օձ է սատկած: Նախորդ օրը հերանց

տան հարիսայի յուղն այդ կարասից էր վերցված, որով և բոլորն էլ թու-
նավորվել, մեռել էին:

Տոնեն պատմում էր, որ Սուրբ Աղբերիկից (Խուբ, Սև Սար) մինչև ի-
րենց գյուղն ու Կուրտըկ (Սիմ) սարի դքսանե զիվկրանը (արծաթա-
գործների խանութ) վայրը մի քաղաք է եղել, խիտ և կից տներով: Մա-
դաշիկ (մայիսին ծնված փոքր ու) «վաչարխելով» (վազվզելով) կտու-
րից-կտուր է անցնում Սուրբ Աղբերիկից մինչև արծաթագործների խա-
նութները (դքսանե զիվկրան):

Սբ. Աղբերիկից մի վանահայր հեծած իր մատակ ձին, որ նոր է իր
հովատակն ընդունել՝ բեղմնավորվել, այդ վերոհիշյալ քաղաքի
տներն օրհնելով մինչև հասնում է արծաթագործների թաղը, ձին ծնում
էր, այսինքն մի տարին հազիվ էր բավարարում, այդ քաղաքի տներն
օրհնելու համար: Այնքան մեծ է եղել Սուսանք քաղաքը, որ բերդն էլ
Սուսա-նց (Ձուզա-ների) բերդ էր կոչվում:

Սասունի Շենիկ գյուղացի Մանո Մանոյանը, որ ականատես է եղել
Սուսանա գետի վրա եղած կամար քարաշեն կամուրջներին, պատ-
մում էր, որ քարկապ մի կամուրջը գտնվում էր Սուսանա և Աղբիկից ե-
կող երկու գետերի միացման վայրում, քիչ ներքև, Խարծն գոմեր կոչ-
ված թաղի տակը, որից հետո Սուսանա գետը միանում է Գելիեզուզա-
նից եկող Տիգրիս գետի վերին հոսանք, Կանիա-Բահջի կամ Գելու ջրի
հետ են գնում դեպի Տավորիկ: Սուսանա բերդից դեպի արևելք, դեպի
Քոփ, դարձյալ Սուսանա գետի վրա մի կամուրջ է եղել, նույնպես քա-
րաշեն, «քիլս ու ջրլսով» կառուցված: Սուսանա բերդից դեպի արևելք
և արևմուտք եղած այդ կամուրջները, որոնցից միայն գետի աջ և ձախ
ափերի անիվներն ու կամարների մնացուկներն են երևում, բերդ եկող
ու զնացող ճամփաների կամուրջներն են եղել:

Սասունի այդ Շատախ կոչված շրջանը բոլորովին կապ չունի Մո-
կաց նահանգի Շատախ գավառի հետ: Սասունի Շատախի մասին Ձե-
նոք Գլակն իր «Տարօնոյ պատմութիւն» գրքում հիշատակում է այդ շր-
ջանի տեղ Գևորգ Շատախոսի մասին և գրում.

«Իշխանն Արջուց կողմանն, Գեորգ Շատախոս, որ կոչեաց զանուն
գաւառին իւրոյ Շատախ, վասն աւելի անվան իւրոյ»:

Հնում այդ գավառն «Արջուց» էին կոչում, այսինքն՝ արջերի երկիր,
ինչպես երևում է, բնակիչների քաջությունը կամ մորթե զգեստ կրելը
նկատի ունենալով: Հատկանշական է այն, որ Սասունում անասուննե-
րի, վայրի, թե ընտանի այծերի, մագոտ և անմշակ մորթիները, որպես
ձմեռվա հագուստ, մեջքներին էին կապում, և ամենից շատ Սասունի
շատախցիներն էին հագնում՝ մորթին երկու թելերով ամրացնելով ի-
րենց ուսերին:

ՏԱՎՈՐԻԿ

Տավորիկը գտնվում է Սասունի կենտրոնական մասում, իր ամե-
նաժայռոտ բարձրություններով ու անդնդախոր ձորերով, որոնց կո-
ղերը, Տավորիկի արագահոս ջրով (Կանիա Բահջին այստեղ Տավո-
րիկի ջուր է կոչվում), մաշվել, խորացել են՝ ժայռ-կմախքներ թողնելով
ուղղաձիգ կանգնած նրա աջ ու ձախ ափերին, այդ ժայռերի մեջ էլ ա-
ռաջացնելով բազմաթիվ և խոր քարանձավներ, որոնք որպես բնա-
կան և աննվաճ բերդեր են հանդիսանում: Կանիա Բահջին Տավորի-
կից իր աջ ափից ընդունում է Չմու ջուրը՝ Հոսնուտ գյուղի մոտ և Ազ-
րու ջուրը Արտխոնքի մոտ:

Տավորիկի սահմաններն են հյուսիսում Գաբլոր, Ավխարըկ, Միս-
տորքար և Գռըշեկ լեռնաշարը, որոնք Սասունի ապստամբություննե-
րի ժամանակ հիմնական ռազմաբեմ են հանդիսացել և դրանով էլ
Տավորիկը բաժանվում է Հարմոյի Գոմի ձորով Գելիեզուզանից:

Արևելքում՝ հյուսիսից հարավ հոսում է Տավորիկի ջուրը՝ Կանիա
Բահջի գետը, հարավից և արևմուտքից՝ Խիանքը: Խիանքի սահմանի՝
արևմտյան մասում կա Մալքոյ գելի և ավելի հյուսիս՝ Սախտակ սար
կոչվող լեռները, որոնք հարմար վայրեր են պաշտպանության հա-
մար: Անդուկից և Գելիեզուզանից հետո Սասունի ամենաանառիկ շր-
ջանը Տավորիկն է: Իրոք, Տավորիկի արևելյան ամբողջ սահմանը,
սկսած Կանիա Բահջիի և Սուսանա գետի Աղբիկ գյուղի տակ միաց-
ման կետից մինչև Արտխոնք-Քորախու գյուղերը, պատնեշված է Կա-
նիա Բահջու անանցանելի խոր հովտով և գետով, որի վրա միայն մի
կետում հնարավոր է եղել կառուցել Սատանի կամուրջը, որտեղ գե-
տի երկու ափերը համառորեն իրարից շատ չեն հեռացել և հենարան
են դարձել այդ կամրջին: Ոչ մի այլ մասում այդ ձորը, 20-22 կիլոմետ-
րի վրա, ճանապարհ չունի և մի քանի տեղերով միայն բնիկները կա-
րող են ժայռից ժայռ նեղ արահետներով անցնել, ուր ձախ ոտնատե-
ղը աջի հետ շփոթողը անդունդ կզլորվի: Ահա ինչու՝ ով տիրել է Սա-
տանի կամրջին, տիրել է Տավորիկին արևելքից: Տավորիկը, համե-
մատաբար հարավից, Խիանի կողմից, բնական պատվար քիչ ունի և
միշտ այնտեղից են եղել հարձակումները Տավորիկի վրա:

Տավորիկի կենտրոնական գյուղն է բուն Տավորիկը կամ Էգու-
տուն կոչված գյուղը, որն ուներ 35 տուն: Տավորիկում քուրդ բնակիչ
չկար: Էգուտունն ուներ Սբ. Սարգիս անունով կամարակապ եկեղեցի
և տարրական մի դպրոց: Նրա թաղերն էին Կոտրածը և Էրածը: Էգու-
տուն գյուղի նշանավոր վայրերն են՝ Աղբրդուռ, գյուղի մեջտեղը,
Ղաուղիկ գյուղի հարավը, Մարսըմոնկա, դեպի արևելք՝ Հարթք գյու-

ղի կողմը, **Պողոստ**՝ արևմտյան մասը **Հլոդինքի** կողմը, **Վերսկուտ**՝ դեպի **Գաբլոր**, հյուսիսային կողմը, **Պաղաղբյուր**՝ դեպի հյուսիս-արևելք, **Սխտորքար** բարձունքի կողմը, **Դանդամուր**՝ դարձյալ դեպի **Սխտորքար**, **Էրած**, **Կոտրած**, **Մրձուց** և այլն: **Էգու տան** դիրքը տափարակ է, մի փոքր դաշտ, պաշտպանված **Գաբլոր**, **Ավխուարդկ**, **Սխտորքար**, **Գռըշեկ** բնական ամրություններով և Տալվորիկի ջուր ձորով:

Էգու տան Սըքեի Ավեի արտի մեջ 1904 թվականին թուրքական պետությունը զորանոց է կառուցում՝ Տալվորիկի վրա մոտիկից հսկելու նպատակով: Արտատեր Ավեն գալիս է զորքի հրամանատարի մոտ, տեսնում, որ ահագին քարեր են լցրել իր ապրուստի միակ միջոց արտի մեջ և ասում է հրամանատարին՝ «Ըմ դարդ էն չէ, վըր խշլա կշինեք, ըմ դարդն է, վըր դուք էրթաք ըմ հողուց, էս գաղ քարեր իմա՞լ հանըմ ըմ արտուց» (իմ ցավն էն չէ, որ զորանոց եք շինում, իմ ցավն էն է, որ երբ դուք գնաք իմ հողից այդ քարերն ինչպես հանեմ): Թուրք հրամանատարը զարմանում է Ավեի հանդուգն և ուղղամիտ հարցադրումից:

Արտխոնք գյուղն ունի 9 տուն: Դա մի հին քաղաքի ավերակների վայր է: Աղձնիքի Քղիմար քաղաք տեղը: Հին անունը Քղեմիր, **Քղիմար**, քրդերն ասում են **Շլեմիր**: Ունի 7 եկեղեցի՝ Սբ. Մարիամը կամարակապ էր, կամարների մի մասը կար: Սբ. Թալըլուկը վտիտ, դալկացած երեխաներին տանելու և բուժելու տեղն էր: Մարտարուսը գյուղի մեջտեղում, Սլոյի հացտան ներքևն էր գտնվում, մեծ ուխտատեղի էր, Սբ. Խալօղլանը, ըստ ավանդության, մի աղջկա անունով է կառուցված, որը եղել է հսկա, կռիվների մեջ սպանված: Այդ դեմից ամեն անցնող կանգ էր առնում, գլուխը խոնարհում, նոր անցնում, իսկ եթե ձիավոր էր, պետք է իջներ ձիուց, նույնը կատարեր և անցներ: Սբ. Թալըլուկ եկեղեցու ավերակի մոտ կամարակապ տուն կա բերդի նման, որը եղել է քաղաքի պաշտպանության վայր, որի մի մասում քարի վրա անընթեռնելի գրություն կա, ասում է նույն գյուղացի Հակոբ Մովսիսյանը, որ այժմ 97 տարեկան է, առողջ և ապրում է Աշտարակի շրջանի Սասունիկ գյուղում: Հակոբն իր պապերից լսել է, որ այդ Արտխոնք քաղաքում զարբխանա (դրամ կտրելու տեղ) է եղել, որի մոտ էլ դարբնոց: Այդ դարբնոցը երկաթահանքի կողքին էր գտնվում, գյուղի վերևը, և այդ երկաթահանքը մինչև 1915 թ. էլ **Արտխոնքի** դարբինները գործածում էին: Ինքը՝ Հակոբն էլ, այդ երկաթահանքի և դարբնոցի մեջ աշխատող է եղել: Նա ականատես է եղել, որ մարդիկ օտար երկրից եկել են պեղումներ արել և շատ «երկթի ու ուրիշ մաղեն (մետաղներ) կհանեին տանեին»: Դրանք, այդ մարդիկ կոչվել են Խըլչեք (ընկուզենու կոճղեր գնողներ), որոնք այդ կոճղերի մեջ

նկարներ են գտել փայտի վրա, ինքնանկար: Արտխոնքի արտերը հերկելիս թրծված կղմինդրի քարեր էին դուրս գալիս, որոնցով պատեր են քաշել, տներ շինել:

Արտխոնքը Կանիա Բահջի գետի աջ ափին է, գետի եզերքի տափարակ բարձրության վրա, իսկ նրա մի թաղը գետի ձախ ափին, ճիշտ դիմացը կոչվում է Քորախու, որի վերևի փոքր գագաթից ջուրը խողովակով, հին ժամանակներում, բերել են գետի ձախ ափից, գետի տակով անցկացրել և աջ ափ անցկացնելով Արտխոնք, որի գետեզերքին մոտիկ կան նրա հետքերը: Հողի թրծված խողովակների ճանապարհը գետի և աջ, և ձախ ափին ունեն իրենց մնացորդները: Քորախու թաղի կողմը, **Տանձուտ կուլ** (տանձուտ փոս) կոչված տեղում, բաղատեղի են եղել գետի ամբողջ երկարությամբ: Արտխոնքից մինչև Կոտրած քար կոչված տեղը, Արտխոնքից հյուսիս, մոտ կես կիլոմետր հեռու, քաղաք է եղել: Այդ տարածության վրա շատ ծառեր կան, անտառ է (մեշա), որ կոչվում է **Սըժըփարախ** (ամպի վայր): Կոտրած քարը հսկա մեծությամբ և բարձրությամբ կանգնած մի քար է, որի տակի մասը շրջապատից մեկ մետր բարձրությամբ չորս կողմից կտրված է՝ քաղաքի վրա գլորելու նպատակով: Կտրողները «ասիաբեքնըն եզը»՝ վայրենի մարդիկ են եղել, սակայն քաղաքի բնակիչները նկատելով այդ, աղետից ազատվելու համար հարձակվել են «վայրենի»-ների վրա, որոնք փախչել են, սակայն քարի կեսից ավելին կտրված է մնում մինչև այժմ էլ (1915թ.), որի վրա նայողը սարսափում է, թե հիմա պիտի գլորվի ցած՝ Արտխոնք գյուղի վրա: Կտրած քարին մոտիկ կա Անասու աղբյուր կոչված զուգանը (ամառանոց): Գետի ձախ ափին **Բորնջիկ** կոչված սարի ուղիղ երկու գագաթների մոտ կա **Բորնջիկ** կոչված վանքը: Մարաթուկի սարից և վանքից հետո հայտնի են Բորնջիկի սարն ու վանքը, որոնք նույնպես ուխտատեղի էին:

Տվալինք՝ 15 տուն, որի վերջին քահանային՝ տ. Ստեփանին, 1915թ. Խլիովիտ գյուղում սպանել են աշիր քրդերը: Տվալինքը Արտխոնքից դեպի Փուրխ ճանապարհի վրա էր:

Փուրխ՝ 17 տուն, ուներ մի վանք՝ Սբ. Ստեփանոս անունով, որը կառուցվել էր 1818-20 թվականներին, վարպետ Ավետիկի ձեռքով: Կամարակապ է, քահանան էր տեր Բաղդասարը, որը 1904թ. Սասունի պատերազմին, զենքը ձեռքին, կռվի դիրքում էլ սպանվել է:

Փուրխը Տալվորիկի ջրի աջ ափին էր, խոր ձորի շրթունքին, որտեղից իջնում է Սատանի կամուրջ գնացող ճանապարհը: Փուրխն ուներ տարրական դպրոց:

Խլիովիտ՝ 9 տուն, Փուրխ գյուղի ուղիղ դիմացը, գետի ձախ ափին, մի բարձրության ստորոտում է գտնվում: Այդ գյուղի վրա առավոտ և երեկո արև չի առնում, որովհետև հարավ-արևելյան կողմում

գտնվող մի սարի ժայռերը բարձր և թեք ընկած ստվերում են գյուղը: Կեսօրվա ընթացքում մի քանի ժամ միայն, երբ արևը զենիթում է, նրա ճառագայթներն ընկնում են գյուղի վրա:¹⁷

Սատանի կամուրջը գտնվում է Փուրխ և Խլիովիտ գյուղերի միջից անցնող Տալվորիկի ջրի մակերեսից 40-50 մետր բարձրություն ունեցող, երկու իրար մոտեցող կամարած ժայռերի վրա, որոնք այդ կամրջի միակ հենակներն են և արհեստական կառուցմամբ իրար են միացված ամուր կամարակապ մասով՝ Սատանի կամրջով:

«Էստին քար, Էնտին քար, վըր կիայնաս վրեն, մարդու սրտի թել կկտրվի» (այս կողմը քար, այն կողմը քար, որ նայես վրան, մարդու սրտի թելը կկտրվի): Սատանի կամրջի վրայից բարձած անասունները կարող են ազատ անցնել առանց սոսկումի, եթե վարժ են: Այդ կամուրջը Սասունի 1894թ. ապստամբության ժամանակ տալվորիկցիներն ինքնապաշտպանության նպատակով քանդել էին, հետո Փուրխ գյուղի բնակիչ վարպետ Գասպարն է վերակառուցել բոլոր տալվորիկցիների միասնական աշխատանքով: Ուստա Գասպարը Սասունի թեև անգրագետ, բայց հմուտ ճարտարապետն էր, դպրոցական շենքերի և գեղեցիկ տների տեխնիկը: Կամրջի կառուցման երկրորդ վարպետը Խլիովիտի գյուղացի Զազոյի Դավոն էր: Կամրջի ձախ ափին բնական ժայռ-հենարանը մոտ 10 մետր բարձր է եղել դիմացի աջ ափի՝ նույնպես բնական ժայռից: Վարպետ Գասպարն ու Զազոյի Դավոն այդ կողմի ժայռի վրա, առանց խարաչուի (հենակ աստիճանների), քար ու կրով, տասը մետր բարձրությամբ, կամարակապ պատ են դնում, հավասարեցնում ձախ ափի բարձրությանը, ապա աջ և ձախ ափերի հենարան ժայռերի վրա գերաններ զցում և ժեռ քարերից կառուցում են կամար կամուրջը, որի կրաշաղախը ջրով չի արված, այլ Տալվորիկի բոլոր թաղերից կամավոր կերպով մթերված ամենօրյա թարմ կաթով: Այդ կամուրջը Սատանի կամուրջ է կոչվել նրա համար, որ և՛ իր տեսքով ու բարձրությամբ, և իր կառուցվածքով սոսկում է պատճառում անցող-դարձողներին: Սատանի կամրջի վրա գրություն կար, սակայն, ըստ Թաթարի¹⁸, Ս. Չավարյանն էլ չկարողացավ կարդալ:

Ֆռֆռ Բար- Փուրխ գյուղից դեպի հյուսիս գտնվող և երեք կիլոմետր հեռավորություն ունեցող Զոսնուտ գյուղը գնալուց Տալվորիկի ջրի աջ ափով են գնում: Ժայռոտ, անանցանելի մի ճանապարհ է դա: Փուրխ-Զոսնուտ գյուղամիջի այդ ճամփի կեսին, ժայռերից դուրս ցցված 8-10 մետր բարձր միակտոր մի քար է կանգնած, որի տակից մարդ ահով է անցնում: Ճանապարհն անցնում է Ֆռֆռ քարի տակով, մշտապես փչող քամին այդ ժայռին հանդիպելիս «ֆռֆռ» ձայն է հանում, դրա համար քարն էլ կոչվում է Ֆռֆռ քար: Տալվորիկի ջրի այդ անդնդախոր ձորի բարձր եզերքի վրայից Ֆռֆռ Բարից երևում

է Սատանի կամուրջը: Ֆռֆռ Բարը, իր անառիկ դիրքով պաշտպանության վայր, ռազմական դիրք է հանդիսանում Սատանի կամրջին, որ միակ ճանապարհն է արևելքից Տալվորիկ մտնելու համար: Ֆռֆռ Բարից դեպի ձորը բազմաթիվ ծառեր կան, որոնք աճում են այդ ժայռերի ճեղքերում և մարդ զարմանում է, թե այդ ապառաժ, գրեթե հողագուրկ ժայռերից ինչպես են սնվում այդ ծառերը:¹⁹ Այդ ճամփով Զոսնուտ գնալիս ճամփորդը չպիտի սխալվի աջ ու ձախ ոտնատեղերը, եթե ոչ անզգուշությամբ անդունդ կարող է գլորվել: Անփորձ ճամփորդը միշտ սրտդողով է անցնում, մինչև հասնում է Զոսնուտ գյուղը:

Զոսնուտ- Տալվորիկի ջրի մեջ թափվող Չմու ջուր վտակի աջ ափին, գետի եզերքի ժայռերի գագաթի վրա, ունի 9 տուն: Զայտնի դարբին և զինագործ Կամեյի Զամզեի գյուղն է և բոլորն էլ մի ընտանիքից սերած: Զոսնուտի տների լուսամուտներից քուվիներ (վայրի այծ) էին խփում, որսում ձորի լանջերից և դեպի անդունդից, գլորվող, որը մեծ դժվարություններով էին բերում գյուղ, այն էլ ժայռերին սովոր մարդկանց միջոցով միայն: Որսորդությունը այդ գյուղացիների զբաղմունքներից մեկն է: Զոսնուտում եկեղեցի և դպրոց չկար: Մեռելներին Զարթքում էին թաղում:

Զարթք- 20 տուն, եկեղեցի չունե, բայց դպրոց ուներ:²⁰ Զոսնուտ գյուղի եզերքը լիզելով անցնող Չմու ջուրն անցնելիս մեծ թեքությամբ մի բարձունք է հանդիպում այդ վտակի ձախ ափին: Մի ժամ է տևում Զոսնուտից Զարթք գնալն այդ միակ ճանապարհով: Այդ բարձունքի գլխին տափարակ մի վայրում գտնվում է Զարթք գյուղը: Սասունում անվանի Խաչոյի Գասպարի գյուղ էլ են ասում: Զարթք գյուղից դեպի ձորը, Տալվորիկի ջուրն իջնում են մեծ դժվարությամբ և միայն մարդիկ, անասունները չեն կարող իջնել:

Արծվի բույն- Այդ ձորից Զարթք ուղղածիզ մի ժայռ կոչվում է Արծվի Բույն: Արծվի Բույնից մինչև հոսող Կանիա Բահջի կամ Տալվորիկի Զուրն եղած ուղղածիզ բարձրությունը 100-120 մետր կլինի, ամբողջովին ապառաժ, որի վերին մասի վրա, ուր սկսում է Զարթքի հարթությունը, անտառոտ է, ծառերի երկար ճյուղերը կախվում են դեպի անդունդը: Այդ վերի ծառապատ մասից 10-15 մետր ցածր գետի մակերեսից 80-100 մետր բարձր, մի մեծ քարանձավ կա, ուր թաքնվում էին կառավարության կողմից հետապնդվող Սասունի, հատկապես Տալվորիկի իշխանները: Սակայն Արծվի բույնը ցամաքային ճանապարհի չունե ոչ մի ուղղությամբ, այնտեղ միայն Արծիվներն էին բույն շինում ու ճախրելով անդնդախոր ձորի վրա՝ վերադառնում իրենց բույնը: Հետապնդվող սասունցիները երկար ու ամուր պարանները իրար կապելով և կախ տալով Արծվի բույնի վերևում գտնվող

ծառերից, մեկ -մեկ կախվում էին Արծվի բույնին հասնող պարանից և իջնում այնտեղ, դուրս ցցված մի ժայռի վրա, որ Արծվի Բույնի դուռն ու «պատշգամբն» էր կազմում: Մեկը մյուսի ետևից մույն ձևով իջնում էին Արծվի բույն ու վերջում գյուղացիները քանդում էին պարանը ծառից ու տանում իրենց հետ, մեկ էլ մույն ձևով հաց, ջուր ու այլ անհրաժեշտ բաներ իջեցնում աշխարհից կտրված Արծվի բույնի բնակիչներին, կամ, երբ վտանգն անցնում էր, մույն ազատարար պարանը ծառերին կապում, թողնում Արծվի բնի առաջ նրա մի ծայրը, որից բռնելով բարձրանում էին Սասունի «արծիվները»: 1894 թ. օգոստոսին այդ Արծվի բնում պատսպարված 8-10 սասունցի ղեկավարների տեղն իմանալով, թուրքական կառավարությունը մույն միջոցով պարանով իջեցնում է Զարթք գյուղացիների, որոնք բանակցում են Խաչոյի Գասպարի և այլ իշխանների հետ, որ հանձնվեն, իսկ երբ նրանք չեն հանձնվում, թուրքերը թողնում, գնում են, սակայն մի քանի օր հետո Խաբլչոզի և Փսանքի կողմից լեռնային թնդանոթներով զինված գալիս են Տալվորիկի ջրի ձախ ափի վրա, ուղիղ Արծվի բույնի դիմացը և սկսում թնդանոթներով ռմբակոծել Արծվի բույնի դուռը, բնակիչներին այդ քարանձավի մեջ ոչնչացնելու նպատակով: Սակայն Արծվի բույնը խոր և ոլորած քարանձավ է լինում, և թնդանոթի զնդակները միայն ժեռ քարերից կտորներ էին պոկում, անվնաս թողնելով ապաստանածներին: Գետի ձախ ափից քրդերեն և հայերեն լեզուներով բարձրաձայն կանչում էին նրանց հանձնելու: Ստիպված այդ իշխանները հանձնվում են, որովհետև ցերեկ թե գիշեր հսկում էին դիմացի ձախ ափից, որ հաց, ջուր և զենք չիջեցնեն Արծվի բույնի բնակիչներին: Չորրորդ զորաբանակի հրամանատար Մյուշեր Ձեքի փաշան 1894թ. օգոստոսին Արծվի բույն ապաստանածներին ձերբակալում և ուղարկում է Բիթլիս քաղաք, իսկ ինքը Սուլթան Զամիդի կայսերական նվեր ստանում դրա համար:

Ձկնգուլ- Եթե Արծվի բույնը արծիվներին էր ընդունում, ապա նրանից քիչ դեպի հյուսիս՝ Տալվորիկի ջրի ձախ ափին, գետի հոսանքից մի քիչ բարձր գտնվող Ձկնգուլը նրանց ձագերին էր ընդունում՝ սասունցի, հատկապես Տալվորիկցի ծերերին, կանանց և երեխաներին, որոնք Զարթք գյուղից դեպի ներքին Զարթք կոչված թաղն էին իջնում և մատչելի ճանապարհով, հազարներով գնում ապաստանում այդ քարանձավի մեջ, որի դուռը բնական մի անցք էր և բացվում էր գետի աջ ափի վրա:

Ձկնգուլ է կոչվել նրա համար, որ այդ քարանձավի դռնից մինչև գետը եղած տարածության վրա մի աղբյուր է հոսում քարանձավից և թափվում գետը: Այդ աղբյուրի ջրի հետ, քարանձավում եղած մի լճից ձկներ են դուրս գալիս և գնում աղբյուրի ջրի հետ թափվում գետը, և

գետից այդ մույն ջրային ճանապարհով մտնում քարանձավի լճի մեջ:

Ձկնգուլի քարանձավը նախ սկսում է մի դռնով, որից ներս 10-15 մետր խորության վրա բացվում են մոր, բնական, անձև երկու դռներ՝ աջ և ձախ ուղղություններով, որոնցից երբ մտնում եք՝ խորն են ու մուռ, մերթ լայն, մերթ նեղ երկու քարանձավներ, որոնց վերջավորությանը ոչ ոք չի հասել: Դրանց մեջ հազարավոր մադիկ կարող են տեղավորվել և միշտ տեղավորվել են 1894թ., 1904 և 1915 թթ. կոտորածների ժամանակ՝ նախապես այդտեղ փոխադրելով սննդամթերք և այլ անհրաժեշտ իրեր: Ձկնգուլի քարանձավի խորքում վառվող կրակի ծուխն էլ դուրս չի գալիս և նշմարվում, որը մույնպես օգնում է պաշտպանության գործին: Այժմ Աշտարակի և Թալիկի շրջանում գտնվող տալվորիկցիների մեծ մասը Ձկնգուլի քարայրումն են պաշտպանվել, որտեղ ոչ մի թշնամի չէր համարձկվում մտնել և 1916թ. ազատվել շնորհիվ ռուսական բանակի: Մուշ են եկել, փրկվել ու անցել Կովկաս: Արծվի Բույնն ու Ձկնգուլը, զարհուրելի ոճիրների ժամանակ, ժողովրդի ամուր ապաստաններն են՝ գերեզմաններ, ուր թաղվողները կենդանի մարդիկ էին:

Կտանք- 5 տուն: Ձեթունցի Սուքիասի հիմնած գյուղը, որից սերում է Տալվորիկի բնակչությունը: Տալվորիկի ամենահին գյուղն է, ունի Սբ. Կարապետ անունով մի մեծ եկեղեցի, կամարակապ և շեն, միմիայն քարից և կրից կառուցված: Պատերը լեռ քարեր էին, սակայն սրբատաշ, դուռը երկաթից էր դրսից, ներսի ամուր փայտե դռանը մեծ -մեծ գլխով մեխերով ամրացված: Եկեղեցու կամարի մեջ զանազան տեղեր 40-50 կարասների բաց բերանները միայն երևում էին՝ ձայնի անդրադարձման համար: Կտանքը Էգու տան մի թաղն էր հաշվվում: Էգու տան դպրոցի դասատուն կովկասցի էր, ինչպես վկայում էր Թաթարը (93 տարեկան): Դժբախտաբար, այդ ուսուցչի անունը չի հիշում: Կովկասից Տալվորիկ դասատու գնացողը անպայման որոշ նպատակով է գնացել, ոչ թե միմիայն տնտեսականի համար, այն էլ Տալվորիկում, ուր ժայռերից են հաց ստանում՝ հողի սակավության պատճառով:

Հագմանք- 15 տուն Կտանքին մոտիկ, մույն Սբ. Կարապետ եկեղեցուն էին աղոթում և նրա շուրջը գտնվող գերեզմանատանը թաղում մեռյալներին:

Հլոդինք- 40 տուն հայ, ուներ Սբ. Մամաս եկեղեցի, բայց ավերակ, և մի տարրական դպրոց: Հլոդինք և Էգու տան միջև կար լավ որակի երկաթահանք, որ տեղացիք օգտագործում էին անտառից ստացած վառելափայտով հալեցնելով երկաթաքարը:

Մազրա- 20 տուն հայ, Տալվորիկի Մազրա կոչված վտակի աջ ափի ակունքների վրա, Հլոդինքից հարավ -արևմուտք:

Սպղանք- 25 տուն հայ, ուներ շատ հին մի եկեղեցի՝ կամարակապ և ամուր կառուցվածքով, Մարապա կամ Մարութա ճգնավոր, ուր 1901թ. բողկանցի հայտնի բեկ Բշարի խալիլը հավաքում է իրեն ենթարկվող բնատուրք, կոռ և դրամ չվճարող այդ գյուղացիներից 34 հոգի ու լցնում է եկեղեցու ներսն ու գավիթում, ապա արտերից հնձված ցորենի քուլաշ է կրել տալիս, և կրակ տալով քուլաշին, իր զորքով հսկում է, որ չփախչեն, մինչև այրվելը, մոխրանալը:²¹

Զմոյի հորինած «Սպղանքն այրվում է» ողբից ահա մի երկտող, որ նա երգում էր քրդերեն.

«Կուլ բըքավա մալա խալիլե բշար

Ձաուա ժըն ու զառ շավըտի կըրա աղ»

և այլն (թարգմ. ցավն ընկնի խալիլե Բշարի տունը, Ինչպես կին ու երեխաներ վառեց, մոխիր դարձրեց):

Բշարի խալիլն այդ այվող մարդկանց մոխիրներում մնացած ոսկորները հավաքել է տալիս, տոպրակի մեջ լցնում և իր մարդկանց միջոցով անհայտ վայրում թաղում, իսկ եկեղեցու մեջ մնացած մարդկային մոխիրը հավաքել է տալիս, թափում Տալվորիկի ջրի մեջ՝ ոճիրը ծածկելու նպատակով:

Սպղանք գյուղացի Տոնոյի Մակարը, մկթենքի Գևորգը և Անդրանիկը 1902թ. բռնում են Բշարի խալիլին Մուշից Սասուն գնալիս, գլխատում և գլուխն ուղարկում Սպղանք, ուր նա կատարել էր այդ ոճիրը:

Էղգարդ- 15 տուն հայ, ուներ կույս Մարիամ անունով մի ավերակ եկեղեցի դեպի Չորեր թաղը զնացող (արևմուտք) ճանապարհի կեսին, որ իբրև լուստուն էր ծառայում: Դպրոց չուներ: Էղգարդը Տալվորիկ ջրի կիպ ափին, գետի աջ եզերքին էր շինված:

Չորեր- 3 տուն հայ: Տալվորիկ ջրի աջ ափին մի փոքրիկ ձորակի եզերքին, ծառապատ մի տեղում:

Յեթինք կամ Ետինք- 48 տուն հայ, Սասուն բերդի արևմտյան անտառուտ մի բլրի ստորոտում, Տալվորիկ ջրի ձախ ափին հոծոծվանքի հյուսիս-արևելյան մասում, 5-6 կիլոմետր հեռավորության վրա: Յեթինքում կար Սբ. Մարտանա անունով մի կամարակապ եկեղեցի, դպրոց չկար: Յեթինքին էր պատկանում Ավարաս թաղը՝ Տալվորիկ ջրի ձախ ափին:

Խոծոծվանք- Հայ-քուրդ խառն, 15 տուն, ունի հոծոծվանք անունով մի կամարակապ և շեն վանք, որը գյուղի հետ միասին գտնվում է Տալվորիկ ջրի ձախ ափին, 1-2 կմ բարձրության վրա: Սասունի բերդի արևմտյան մասում, անտառուտ մի լեռան կրծքի վրա:

ԽՈՒԹ ԿԱՄ ԽՈՒՅԹ

Խուրթի կամ Խույթի սահմաններն են հյուսիսից՝ Տավրոսյան լեռնաշղթայի այն մասը, որ Ծիրնկատարից դեպի արևելք երկարում է մինչև Սև Սարի արևելյան վերջավորությունը: Տավրոսի շղթայի այդ մասով Խուրթ բաժանվում է Մշո դաշտից: Արևելքից Սալմո Չորը Բիթլիսի գետակով, հարավից Մոտկանի մի մասը, Հագգոյի և Խաբլ-ջոգին սահմանակից, արևմուտքից բուն Սասուն և Շատախին սահմանակից: Խուրթ բաժանվում է երկու մասի, հյուսիս-արևելքում Բռնաշենը, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Խուրթ, որի համար և կոչվում է նաև **Խուրթ-Բռնաշեն**: Խանի կամ ճամի ջուրը **Խուրթ Բռնաշենը** նույնպես բաժանում է երկու մասի ամբողջ Խուրթ երկարությամբ և դեպի հարավ-արևելք հասնելով:

Խուրթի գյուղերն են՝

Շեն- 28 տուն հայ: Հին քաղաքի տեղ, դպրոց չուներ, ուներ չորս եկեղեցի՝ Սբ. Հակոբ, Սբ. Մարծմետ, Սբ. Աստվածածին և Կուլառնա Սբ. Զիավորը, բոլորն էլ շեն և կամարակապ, բացի Սբ. Հակոբից, որ գյուղից քիչ դուրս էր, մյուս երեքը գյուղի մեջն էին: Կուլառնա Սբ. Զիավորի շենքից մի քանի տեղ քանդված, քարերը թափված: Շենի մոտիկ մի անկյունում ջերմուկ կար, որ գարնանը հիվանդները այնտեղ լողանում և առողջանում էին: Շենի մոտ, Սարեր կոչված լեռ ժայռի մոտ կար Սբ. Աստվածածին վանքը և սարն էլ կոչվում էր Աստվածածնի սար: Այդ Աստվածածին վանքը մինչև 1915թ. կոտորածն էլ շեն էր: Գյուղի միջից անցնող գետը կոչվում էր Շենա գետ, որ գնում թափվում էր Բաթմանի ջուրը՝ Փրա Բաթմանի հյուսիսային մասում:

Շենի շուրջն են գտնվում Արփի, Մրցանք, Ածվիկ, Բուկնոտ հայկական բնակավայրերը. Թաղավանք, որ ուներ կամարակապ եկեղեցի և 100 տուն, Վերին և Վարի Շենիստ 35 տուն, վերինը՝ 15 տուն, Ագրակ կամ Ագարակ՝ 15 տուն, Թաղվու կամ Թաղու՝ 25 տուն, Գիլոնք՝ 8 տուն, Թաղվնձոր՝ 10 տուն, Սարինգոլի՝ 17 տուն, Շահվերտի՝ 19 տուն, Սվարք՝ 6 տուն, Հընդձոր կամ Հընդըկձոր, որ ուներ կամարակապ եկեղեցի, բայց քանդված, Օշուտ կամ Յուշուտ՝ 36 տուն, շեն և կամարակապ եկեղեցի ուներ, Չորովա՝ 30 տուն, Բլրիկ՝ 10 տուն, Մգրե Շիլդ՝ 60 տուն, Ուշթափ՝ 20 տուն, Փերիվանք՝ 1 տուն: Այս բոլորը զուտ հայկական գյուղեր էին: Քրդաբնակ գյուղերն են Սալարուկ՝ 25 տուն, Բաբընթաղ՝ 40 տուն, Գործըվար՝ 180 տուն, Կոռ(ք) 90 տուն, ուր կա մի կամարակապ եկեղեցու ավերակ, Գլաձորի դպրոցի հիմնադիր Ներսես Մշեցու ծննդավայրը: Տափ՝ 250 տուն, Փղոնք կամ Փջոնք 20 տուն, Ռաբաթ՝ 50 տուն, ուր նստում էր Խուրթի մյուլդիրը:²²

Բռնաշենի գյուղերն են՝

Օշակ՝ 25 տուն, Կծանք՝ 20 տուն, Դաշտադեն՝ 30 տուն, Բլրկան (Բլոկան)՝ 35 տուն, Եզիան (ք) կամ Եզիանք՝ 60 տուն, Շամիած(ք)՝ 30 տուն, Շիրոմզրա, ավերակ է, Արիմոք կամ Արեմոք՝ 15 տուն, Կոստ՝ 5 տուն, պատմական մի վայր, ուր եղել է յոթը եկեղեցի, որոնց ավերակները մինչև այժմ էլ կմնան կիսականգուն:²³ Ընկուզեք՝ 25 տուն, Մահրաբան(ք)՝ 60 տուն, Արունք՝ 6 տուն, Լորդնձոր՝ 25 տուն, Դաշտամիրան՝ 10 տուն, Կնոտ (Քնոտ)՝ 7 տուն, Կրպնիկ՝ 3 տուն:

Սբ. Աղբերիկի (Սբ. Աղբյուրիկ) վանքը– գտնվում է Սև Սարի հարավ-արևելյան Տաուս գագաթի փեշի վրա, մի դուրան տեղում, իբր թե Թադեոս առաքյալն է շինել այդ վանքը: Դա պատմական Վանդիր վանքն է, պատմական Աղծնիքի եպիսկոպոսամիստ վանքը, ուր իր կյանքի վերջին տարիներն ապրել է Գրիգոր Մագիստրոսը՝ թողնելով Արարատյան գավառի իր հայրենի Բժնի գյուղը (10-րդ դար) և ապրելով այդ վանքում, որպես վանահայր, գրել է իր հռչակավոր թղթերը, Սասունի Թոռնիկյան իշխանության Թոռնիկ Մամիկոնյանի մասին: Սբ. Աղբերիկը կամ Վանդիր վանքը Ժ-ԺԳ դարերում եղել է Սասունի թագավորների դամբարանի վայրը և ամբողջ Սասունի ուխտատեղին թե՛ հայերի և թե՛ սասունցի քրդերի համար: Առաջին վանահայրն է եղել Արդիշո ասորին, որ Մովսես կաթողիկոսից ձեռնադրվել էր եպիսկոպոս 508 թվականին: Ս. Աղբերիկ վանքի երկաթե դուռը նայում է դեպի արևելք Բիթլիս, ուր 50 քայլի վրա կա մի մեծ աղբյուր, որի անունով վանքն էլ կոչվել է Ս. Աղբյուրիկ: Վանքն ունի երկու գմբեթ. մեկը վեղարած, մեծ և կարմիր քարերով կառուցված, իսկ մյուսը զանգակատուն՝ կապույտ քարերով շինված: Վանքն ամուր պարսպապատ է և ծառայել է միաժամանակ որպես բերդ հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Վանքի մյուս դուռը նայում է դեպի արևմուտք, դեպի Մուշ: Վանքի շենքը, պարսպի ներսում շրջապատված էր երկաթե ճաղերով, եկեղեցու ներսի դուռը սաղաֆով ծածկված էր և ուներ երկու փեղկ, իսկ դրսի դուռը՝ երկաթից էր և ամուր: Եկեղեցու միջի սյուները քառակուսի էին, որը ցույց է տալիս այդ եկեղեցու 5-6-րդ դարերի բազիլիկ լինելը:

Եկեղեցու ներսի Սաղաֆ դռան դիմացն էր գտնվում խորանը, որի երկու, աջ և ձախ կողմերում կային մեկական մատուռ: Վանքի Բիթլիս նայող դռնից մտնելիս, ձախ կողմի վրա, աղբյուր կար: Եկեղեցին կառուցված էր կարմիր և գույնզգույն սրբատաշ քարերով: Վանքի պարսպի երկու դռները Բիթլիս և Մուշ ճամփին նայող, երկաթե և երկփեղկանի էին:

1915թ. խուլեցիների ազատարար Սելիմո անունով բեկի պաշտ-

պանության տակն էր գտնվում վանքը և նրանց ուխտատեղին էր միաժամանակ:

Սբ. Աղբյուրիկ վանքն ուներ երկու վարդապետ և մի դպրոց՝ գիշերօթիկ, ուր ընդունվում էին հատկապես որբ երեխաները: Վանքի ներքևում Ջերմուկ կոչվող մի աղբյուր կար, ուր հիվանդները լողանում էին բուժվելու նպատակով:

Վանքն ուներ իր կալվածքները երեք վայրերում, որոնք գտնվում էին վանքի շրջակայքում: Անասնապահության համար հատկացված երեք վայրերից մեկում պահվում էին ոչխարներ, մյուսում՝ այծեր, երրորդում՝ խոշոր աղջերավոր անասուններ: Վանքի եկամուտը բավարարում էր և՛ վանքին, և՛ հյուրերին: Ծերունի խողեղանն ասում էր. «Լաո, Սբ. Աղբերիկ վանքի («Հավատում խոստովանում զընքը» ասելով խաչակնքում է) թոնդիր տարին տասներկու ամիս կվառեր, ուխտ ու ըխտավոր կուտեր»:²⁴

Ըստ որոշ հեղինակների, Խույթ և Սասուն նույնացվում են և ասվում «Խույթ կամ Սասուն»: Դա առաջացել է նրանից, որ Խույթը Սասունի մեջն է գտնվում, ինչպես Տավրոսիկը, որ նույնպես Սասուն անվան տեղն էլ է գործածվում: Խույթը, ըստ Մ. Խորենացու վերագրված Աշխարհագրության, Սասունի մեջ չէր (5-րդ դարում), այլ Տարոն-Տուրուբերանում: Նույնիսկ 9-րդ դարից, խուլեցի Յովնանի ժամանակից, Խուլթը Սասունի մի գավառակն էր, ինչպես Սասունի մյուս 9 գավառները:

ՄԱՀԲԱՆԻ ԲԵՐԴԸ

Մահբանք բերդը, որ կոչվում է նաև Ամիրի բերդ, գտնվում է Մահբանք գյուղում՝ Ծովասարի արևելյան փեշի վրա: Ամիրի բերդի տերը Խուլթ և Բռնաշենի տերն է եղել, խառճ ու խարաճ առել նրանց բոլորից: Իշխանի անունը Բռնիկ է եղել, որից և այդ երկիրը Բռնաշեն (Բռնիկի շինած է կոչվում):

Այդ բերդի կառուցման մասին ավանդաբար պատմում են, թե Քրիստոսի Թադեոս առաքյալը գալիս է Խուլթ-Բռնաշեն՝ քրիստոնեություն քարոզելու համար: Մահբանք գյուղում կանգ է առնում իր ընկերների հետ միասին ճաշելու համար: Գյուղից դուրս գալով դեպի Սև սար, ճանապարհին ծառավում են: Թադեոս առաքյալը գավազանը զարնում է գետնին և մի աղբյուր է բխում:

Ամիրի՝ երևի Բռնիկ իշխանի հովիվներն էլ այդ շրջապատում իրենց ոչխարներն արածացնելիս են լինում: Ամբողջ հոտի ոչխարները սև

գույնի են լինում և երբ գալիս են այդ հորդառատ աղբյուրից ջուր խմելու, բոլորն էլ սպիտակ գույնի են դառնում: Նույնիսկ հովվի սև շունն էլ, լակելով այդ ջրից, սպիտակում է:

Արաբ-սևամորթ հովիվը ինքն էլ է խմում և սպիտակամորթ դառնում: Երբ ոչխարը բերրի են բերում, հովիվները պատմում են բերվորների (կթվորներին), որոնք իշխանի տունը վերադառնալով, այդ հրաշքի մասին պատմում են Բռնիկ իշխանին, Ամիրին, որը ձի նստած մեկնում է այդ վայրը, ուր աղբյուրի մոտ դեռ համգստանում էին Թադեոսն ու իր ընկերները: Ամիրը Թադեոսին հարցնում է, թե՛ ինչ մարդ են: «Մենք,- ասում է Թադեոսը,- տեղ ենք փնտրում վանք շինելու համար»: Ամիրն ասում է. «Մի պայմանով միայն կթույլատրեմ իմ հողի վրա վանք կառուցել, եթե դուք բժշկեք իմ անդամալույծ միակ որդուն»: Թադեոս առաքյալը խնդրում է, որ իշխանն իր որդուն ուղարկի իր մոտ: Երբ բերում են անդամալույծ որդուն, այդ աղբյուրի ջրով լողացնում և իսկույն բուժում են: Ամիրան համաձայնվում է, որ վանքը կառուցեն և բոլոր ծախսերն էլ ինքը՝ Ամիրը կատարի, պատերը ոսկուց և արծաթից շինվեն: Թադեոս առաքյալը չի համաձայնվում ասելով, թե ոսկին և արծաթը հափշտակվում են, որով և վանքը կքանդեն: Վանքը կառուցում են այդ աղբյուրի վրա, որի համար էլ վանքը կոչվում է Սուրբ Աղբյուրիկ կամ Սուրբ Աղբերիկ: Վանքի քարերը բերում էին Սշո դաշտի Մառնիկ գյուղից:²⁵ Իսկ Ամիրան այդ ոսկին ու արծաթը ծախսում է և Մահբեանքում, վանքից 2-3 կմ հեռու բերդ է շինում, որ և կոչվում է Մահբեանքի կամ Ամիրի բերդ:

Ռաբաթի բերդը գտնվում է Խուսի Ռաբաթ գյուղի արևմտյան մասում, մի բլրի վրա: Բերդի շուրջն անտառապատ է, «հին ժամանակու» բերդ է:²⁶

Բերդի պատերը քանդվել են, քարերը սրբատաշ են, մեծ և սեղանի մեծությամբ: Պատերի մի մասն էլ դեռ կանգուն է: Ռաբաթի բերդը Ծովասարի արևելյան կողմումն է, 4-5 ժամվա ճամփա նրանից հեռու:

Բլրկա Բերդգոռ և Ընկուզկա Բերդը գտնվում են Ընկուզիկ և Բլրիկ գյուղերի միջև: Երկու բերդերն էլ բլուրների վրա են կառուցված: Այդ երկու բերդերի, երկու բլուրների միջից անցնում է բարակ ջուր, որ կոչվում է **Դեղկանց Ջուր**: Ձորը, որից ջուրն է անցնում, ծաղկավետ է: Այդ ծաղիկներից հեքիմները դեղ էին պատրաստում, որի համար ձորն էլ կոչվել է Դեղկանց Ձոր: Ըստ ավանդության, թե՛ Բլրակը և թե՛ Ընկուզկա բերդերը կառուցել է Բռնիկ թագավորը (իշխանը): Երկու բերդերի չորս կողմերն անառիկ ժայռեր են և անտառներ, միայն մի ճամփա Ընկուզիկ գյուղից գնում է դեպի այդ բերդերը: Բերդերի միայն ավերակ պատերն են մնացել: Բերդի մեջ երկու ջրաղացքար գտավ Պոդոս Ասլանյանը և զգեց իր ջրաղացի վրա, սակայն Զաջի Ֆերոն՝ քուրդ

հայտնի մի աղա, եկավ զնեց չորս ոսկով և տարավ Քոլոսիկ գյուղ Սշո դաշտում, իր ջրաղացի համար: Այդ քարերը ամիսը մի անգամ էին միայն ջրում և ամբողջ ամիսն աշխատում էին:

Կա նաև Դաշտա Միրանի բերդ, որ նշանակում է Դաշտա-Միրան (իշխանաց դաշտի) բերդ:

Այդ բերդի մասին տեղեկություններ չկան:

Յ.Ն. Սարգսյանն իր «Տարեգրությունի Փոքր և Մեծ Հայք» աշխատության մեջ գրում է «Բռնաշեն» վերնագրի տակ. «Թադեի առաքելոյ քարոզութեամբ եկալ ի կողմանս յայտսիկ, և հրաշիւք բժշկեալ գորդի Բռնիկ իշխանին գաւառապետի երկրին, որ նստեր ի բերդի շինելոյ ի գավաթն միոյ ի լերանց, ուր և երկի ցարդ աւետարկ նորա...: Եւ Բռնիկ կատարեաց ըստ խրատու առաքելոյն: Յետ ժամանակաց շինեցաւ այլ եկեղեցի գմբեթաշէն որմնակից եկեղեցւոյն Թադէի»:

«Է ի մենաստանիս և սուրբ նշան մականուանեալ գործեյուրոյց իբր զի ի Մանագլերտ որդի գաւառապետի մանուկ մատաղ յանգզուշութենէ ընտանեաց անկեալ ի թոնիր բորբոքեալ և այրեալ լինի գործելի, այն է ածուխ...»:²⁷ Բուժվում է Բռնիկ իշխանի որդին Սբ. Նշանով և Մանագլերտի ծովսը տրվում է Սբ. Աղբերիկին:

Թադեոսի վանքի մասին Մելիքսեթ գրիչը գրում է, որ Խուսի մեջ 1426 թվին եղել է Քեռզու գյուղաքաղաքը, ուր գտնվում է Վանդիր անունով, Մեծին Թադեոսի վանքը: Գրիչի այդ հիշատակարանում կա նույն վանքի կնիքով կնքված ավետարան, գրքի վերջումն է կնիքը:²⁸

ՓԱՆԱՑ ԳԱՎԱՌ

Փառնաց կամ Բուսանաց գավառի սահմաններն են՝ հյուսիսից Խուս-Բռնաշեն և բուն Սասունի, Ծովասարի կողմի մասը, արևելքից Խաբըլձոգ, հարավից Խփանք և արևմուտքից Տալվորիկի ջուրն ու Տալվորիկը:

Փառնաց գավառում Ծովասարից հարավ ձգվող հայտնի բարձրություններն են՝ Հոնցվորի, Մնկթորի, Սուլթան Աղբյուրի, Աղա Մանուկի և Պերմ կոչվող գագաթները, որոնք գրեթե բոլորն էլ ուխտատեղիներ են:²⁹

Փառնաց գավառի գյուղերն են՝

Գոմք- 23 տուն հայ, ունի Սբ. Քառասուն Մանուկ եկեղեցի: Այդ գյուղին մոտիկ գտնվում է հռչակավոր **Գոմոց վանքը** կամ **Ճկույթ վանքը**:

Գոմոց կամ Սուրբ Պետրոս Առաքյալի ճկույթ վանքը, Սասունի

հատկապես Փսանաց գավառի մեծ ուխտատեղին է և միաժամանակ շրջակա գյուղերի ազգաբնակչության ապաստանավայրը:

Այդ վանքի մասին պատմում են հետևյալ ավանդությունը:³⁰ Գոմոց վանքի վանահայրին Գոմք գյուղի ռեսն (գյուղապետ) ստիպում է, որ գնա Քաղքիկի անտառից չոր փայտ բերի իր՝ ռեսնի համար: Վանահայր տերտերը գնում է մեծ տանջանքով փայտը բերում ռեսնի տուն և անիծում, որ նրա տանը ոչ մի էգ, մարդ թե անասուն, չծնի, ինքն էլ փախչում է օտար աշխարհ: Ռեսնի կինն ու ոչխարները հղի մնում են և չեն ծնում: Ցանված արտերը չեն ծլում: Ռեսն սկսում է զղջալ իր բռնության համար և գնում է փնտրելու վանքի տերտերին, հասնում է Երուսաղեմ և իմանում, որ Գոմուց վանքի տերտերն եկել է այդտեղ և մահացել: Ռեսնի խորհուրդ են տալիս գնալ Հռոմ Պետրոս առաքյալի մոտ թողություն խնդրելու: Հռոմում Ս. Պետրոսի վանքում Գոմքի ռեսնի վանքի լուսարար են նշանակում և խաղողի չորացած մի տունկ տալիս նրան ու ասում, եթե սա կանաչի, քեզ կներվի: Անցնում է երկար ժամանակ, գյուղապետը երազ է տեսնում, ըստ որի Պետրոս առաքյալն իր ճկույթը տալիս է գյուղապետ լուսարարին, որ ատամներով կտրի և վերցնի: Լուսարարն այդպես էլ անում է, կծում, կտրում է ճկույթը: Ապա Պետրոս Առաքյալը հայտնում է, երբ հասնիս Գոմք, այնտեղ, որտեղ ջորին երրորդ անգամ ծունկը գետնին տա, մի վանք կկառուցես, ճկույթ վանք անունով և մեղքերդ կներվեն, էգերդ կծնեն, արտերդ կբսնեն: Հռոմի Պետրոսի վանքի վանահորն է պատմում երազը և ցույց տալիս խաղողի չոր տունկը, որ փարթամ տերևներով ծածկված է, կանաչել է: Յոթը ջորի փող ու ապրանք են տալիս Գոմքի գյուղապետին, ուղարկում իր երկիրը: Իրենց գյուղին մոտիկ ջորիների երրորդ ծնկաչոքման վայրում կառուցում է Գոմքի ճկույթ վանքը, վերջացնում, որից հետո կինն է ծնում, անասուններն են ծնում, արտերն են ծլում ու ծաղկում: Այդպես է հիմնադրվել Գոմուց կամ ճկույթ վանքն ըստ ավանդության:

Ջրթնիկ՝ 20 տուն, ունի Վիշապասպան Սբ. Գևորգ անունով կամարակապ և շեն եկեղեցի, ուր օծերից խայթվողներին շտապում գնում էին «բուժվելու»: Այդ եկեղեցին միաժամանակ քրդերի զիարթի վայրն էր:

Պալոյենք՝ 60 տուն, ուներ Սբ. Վարվառա եկեղեցին, որտեղից իրենց մուրազին էին հասնում սիրահարված աղջիկ ու տղա՝ ուխտագնացության ժամանակ:

Փշուտ՝ 10 տուն, որտեղ հայտնի վայր, հուշարձան չկար:

Սըջգեղ՝ 40 տուն, ուներ տարրական դպրոց և Սբ. Գևորգ եկեղեցին, որ ուխտատեղի էր առատ բերք ցանկացողների համար:

Դալիոր՝ 7 տուն, ուր գտնվում էր Սբ. Տղամանուկ եկեղեցին, որին դիմում էին չբեր, ամուլ կանայք՝ հղի մնալու նպատակով:

Խնձորիկ՝ 26 տուն, ուներ մի ավերակ Ս. Աստվածածին անունով Լուստուն, ուր դիմում էին կաթնագլուրկ մայրերը՝ իրենց ստինքներին կաթ տալու համար:

Թարուկ կամ Թարուք՝ 15 տուն:

Փսանք (Թերևս Բուսանք-Վ.Պ.) 10 տուն, շրջակայքում հին քաղաքի ավերակներ կային, որի համար և շրջանը կոչվել է Փսանաց կամ Բուսանաց գավառ: Փսանքն ուներ երկու եկեղեցի, ավերակ դարձած:

Կորնկես՝ 8 տուն, Առակի կարգ է անցել այն, որ այդ գյուղի բնակիչները անհաշտ և իշխանական են, որի համար ասում են «Կորնկես, եկ մալ, դուանգդա ռես» (մի տուն տասներկու իշխան):

Քաջառինք՝ 19 տուն, ունի շեն և կամարակապ եկեղեցի, անունը հայտնի չէ:

Սկթենք՝ 25 տուն, ունի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, որն ուխտատեղի էր: Այս գյուղից էր Սասունի ազատագրական շարժումների 1894-1904 թթ. ղեկավարներից մեկը՝ Սկթենցի Գևորգ անունով:

Հավկունք՝ 5 տուն և **Դաժբատրիկ**՝ 7 տուն:

Ցիցնքար՝ 3 տուն: Գյուղի մոտիկ շրջակայքից մի ժայռ մոտ 60 մ բարձր է ցցված, ունի 30 մ լայնություն, 20 մ հաստություն: Այդ ժայռը մի կողմով Սասունի բերդից եկող ջրի մեջն է իջնում ուղղակի և քարե ցից դիրքի համար գյուղն էլ կոչվել է Ցիցնքար:

Մարսթա՝ 20 տուն, ունի Սբ. Խաչ ոչ կամարակապ եկեղեցի:

Չմալենք՝ 20 տուն, հայ-քուրդ խառն, լուստունը քրդերի համար և աղոթատուն էր, և գիարթե:

Բվի՝ 10 տուն, ունի Սբ. Սարգիս եկեղեցին և Շեղդար անունով մի ուխտատեղի կամ սրբավայր:

Թաթանք՝ կամ Թաթունք՝ 8 տուն:

Մտրպանք՝ 12 տուն հայ և քուրդ խառն գյուղ:

Բրդանք՝ 5 տուն:

Մաղենք՝ կամ Օսմկեյ տուն, 5 տուն, խառն քուրդ և հայ:

Խան՝ 11 տուն, Խուբի սահմանի մոտ ճամ կամ Խուբա ջրի եզերքին:

Քրդաման(ք)՝ 9 տուն, հայկական գյուղ է, բայց Քրդաման անունը առել է նրա համար, որ քուրդ հյուրերի համար առանձին կերակրի ամաններ էին պահում, երբ նրանք գալիս էին այդ ամաններով էին կերակուր տալիս նրանց:

Հոսներ՝ 4 տուն:

Քիսթաղ՝ 8 տուն, ունի Սբ. Քրիստավոր եկեղեցին:

Դամալենք՝ քրդական գյուղ:

Քաշքշենք՝ 11 տուն:

Մշկատակ, Տռուտ, Ծվժվանք, Քարավանք, Նոր գեղ, Պելավ,

Մգրե և Կրեծոր գյուղերը եղել են, որոնք 1894 թ. առաջ և հետո հետգ-
հետե սկսել են անհետանալ՝ բնակչության այլ վայրեր գաղթելու
պատճառով:

Փասնք գավառը 1894 և 1904 թվականներին կոտորածի չի են-
թարկվել և համեմատաբար քիչ է տուժել, քան բուն Սասունը և Տալվո-
րիկը, որոնք ազատագրական շարժումների կենտրոնն են եղել միշտ:

ԽԱՐԸԼՋՈՋԻ ԿԱՍ ՅԱԶՋՈՅԻ ՇՐՋԱՆԸ

Հազգոյի շրջանը հետագայում է կոչվել Խաբլջոզի շրջան և Հազ-
գոն իր շրջանով վերջին ժամանակներում Խաբլջոզի շրջանի մասն էր
կազմում: Խաբլջոզի շրջանի սահմաններն են հյուսիսից Փասնքն ու
բուն Սասունը, արևելքից Մոտկանի շրջանը և Խուրթ- Բռնաշենի հարա-
վային մասը, հարավից Խարզանի շրջանը և Խիանի հարավ- արևե-
լյան մասը, արևմուտքից Տալվորիկի ջուրն ու Տալվորիկը:

Խաբլջոզի կենտրոնն է կազմում Խաբլջոզ կոչված գյուղաքաղա-
քը, որ ունի մոտ 600 տուն, որոնցից 500-ը քրդեր, քիչ մասով և թուրք,
որ գլխավորապես պետական պաշտոնյաներն են և 100 տուն հայ:
Խաբլջոզը կայմակամանիստ է, գտնվում Փասնքի հարավային, Մա-
րաթուկի արևմտյան, Հալխիսի լեռնաշարի հյուսիսային մասում:
Խաբլջոզում կար կամարակապ մի եկեղեցի՝ Սբ. Ստեփանոս անու-
նով, որի հիմքերն էլ 1904 թ. կոտորածի ժամանակ քանդեցին քրդերը
կայմակամի կարգադրությամբ, տեղն էլ վարեցին, արտի վերածեցին:
Սահմանադրության ժամանակ (1908 թ.) ուներ դպրոց, այն գործեց
մինչև 1915թ. կոտորածը, որն իրագործեցին կայմակամ Ջեվդեթ բեկը
և Խաբլջոզի Խալըթ աղան: Խաբլջոզի հայ ազգաբնակչությունը՝ շր-
ջակա հայ գյուղացիներով, թվով 3500 հոգի, 1915թ. մայիսին Կապաս
և Կուս գետերի միացումով կազմված Խաբլջոզի ջուր կոչվող գետի ե-
զերքին սպանվեցին և թափվեցին գետը:

Հազգու կամ Հազգո՝ 500 տուն, որից 350 հայ, 150 քուրդ: Ուներ
մի մեծ եկեղեցի իր երկու բաժիններով, մեկը քաջ Մուշեղ, մյուսը Սբ.
Աստվածածին, և կառուցված էր մի մեծ ժայռի վրա, ուր հազար հոգի
կարող էր տեղավորվել: Եկեղեցու բեմի առջևում էր գտնվում Քաջ Մու-
շեղի գերեզմանը՝ իր գերեզմանաքարով, մոխրագույն մի քար: Ինը
քահանաներ իրենց ժողովրդի հետ 1915թ. մայիսի 13-14-ին կոտորե-
վեցին, Հազգոյի Մուրուր Սլեման Էֆենտիի ղեկավարությամբ, շեյխ
Աբդուլ Ռահմանի շեյխ Հասանի և շեյխ Բալինցի մասնակցությամբ: Մի
մասը դեպի Ասի և Կուսգետի լեռները փախչելով, ազատվել են և այժմ

ապրում են Աշտարակի շրջանի Ուջան գյուղում:

Հազգոյում Միացյալ ընկերության կողմից բացված դպրոց կար
աղջիկներինը և տղաներինը առանձին-առանձին, 5 սենյակից և մի
դահլիճից բաղկացած: Դպրոցը Սասունի ամենամեծ դպրոցն էր, ուր
7-8 դասատուներ կային: Հազգոյի հյուսիսում Մարաթուկն է՝ 40 կմ հե-
ռավորության վրա և Խարիտիլ լեռը, արևելքում Նորաշենի սարերը,
արևմուտքում Խանդիլի լեռները, ուր, ըստ ավանդության, հին Հազգու
քաղաքի գանձերն են պահվել ու անհետացել, հարավում Խարզանի
և Բշերիկի դաշտերն են տարածվում, որ Հազգոյից երևում են:

Հազգոյի բերդը՝ Հազգոն քաղաք է եղել հին դարերից ի վեր, ունի
շատ հին մի բերդ ոչ թե կառուցված, այլ ժայռերի ներսում փորված՝
կառուցված, ուր և պաշտպանվել են: Բերդից մինչև եկեղեցին, ստո-
րերկրյա ճանապարհ ունի, մույնպես և մինչև մեջտեղ կամ ջամին:
Բնական բերդի քարերը սպիտակ գույնի են: Բերդի տակը, ջրի ափին,
գտնվում էր աղի հեղուկ հանք և գիպսի հանք: Աղն այնքան սպիտակ
էր, և հեղուկը համեղ, որ մանուշակի հոտ է գալիս, ասում էին: Պատ-
մում են, որ Հազգոյի բեկ Խըղդըը հայերին թույլ է տվել անցյալում այդ
քաջ Մուշեղ Աստվածածին եկեղեցին կառուցել միայն ջամիի (մեջի-
տի) կառուցումն ավարտելուց հետո:

Հազգոն ունի Խդրբեկ (արմ. մաս), Սլեման բեկ, Շամդին աղա
(հար. կողմ) անուններով մզկիթներ, որոնք մինարե չունեն: Քաղաքի
առաջ, հարավային կողմը, կար Հաջրէլ բեկ (բեկի քար) կոչված մի հս-
կա քար, դաշտի մեջտեղը, շուրջը մաքուր հողային տարածություն, ա-
ռանց որևէ քարի: Այդ տնկված Հաջր-էլբեկ քար հր. կողմից բարձրու-
թյունը 30, հյուսիսային կողմից 15 մետր է: Քարի բարձր կողերի վրա
կային միջից բացված ջրամբարների հետքեր, բայց ջուր չկար: Այդ
քարի վրա նկար, կամ գրություն, արձանագրություն չկար:

Սլըմբուկ քար Հաջր էլ բեկի հս. կողմում տարածվող դաշտում կա
մի ցցված քար 2-3 մ բարձրությամբ և 4-5 մետր լայնությամբ, սպի-
տակ, մոխրագույն, որի վրա սլըմբում են երեխաները, պատմվում է, որ
այդ Հաջր-էլբեկ քարերը երկնքից են ընկել, նկատի ունենալով
նրանց խրվածքը և շրջապատում ուրիշ քարեր չլինելը: Հազգոյում մի
մեջիտի վրա կա Բրաեմ բեկ կոչված մինարե, որի վրա արաբերեն գր-
ված է այս խոսքերը՝ «Եմիր-էփրեմ-Իբրահիմ դամա յափու քիր սաժդա
խանա...» և այդ մինարեն ունի 20-25 մետր բարձրություն և այնքան
հաստություն, որ նրա կլոր գլանի միջից երկու աստիճաններ են
բարձրանում մինչև մուլայի եզան (աղոթքի կամեչելու) տալու տեղը մի
կողմ լուսամուտով, մյուսը՝ ոչ:

Խաբլջոզ-Հազգոյի շրջանի գյուղերն են՝ Սղնուտի աջ և ծախ ափե-
րին՝

Նորշեն- 111 տուն, քրդականը՝ 108, իսկ հայեր՝ 3 տուն:

Նորշենը գտնվում է Սղնուտ և Շատ (Հազգոյի) գետերի միացման վայրում: Ունի մեծ վանք, որը կոչվում է **Կոնոնոսի վանք**, որի մասին հիշատակվում է Մատենադարանի Հայսմավուրքի գրքի մեջ: Կոնոնոս վանքի դռան առաջ, հարավային պատի մոտ կա Շեխ Ամարի գերեզմանը, որն այդ վանքը ամիրաների հարձակումներից է պաշտպանել և ի հարգանս նրա՝ թաղել են այդտեղ: Գերեզմանաքարն ու հիշատակարանը մնում են: Նորաշենի արևելյան կողմում Մարջու և Ասսու գետերի միացման կետում կա մի ավերակ վանք, սրբատաշ քարերով, որ կոչվում է Քամատուն: Ըստ ավանդության, Ատոմ Գնունու և Մանաճիիր Ռշտունու սպանության վայրն է եղել: Այդ Քամատուն վանքի արևելյան կողմը ապրում էին Բադրխան կոչվող քուրդ բեկեր, 7 եղբայրներ, որոնք 1915 թվականին Հազգոյի իրենց ռայա հայերին ազատեցին կոտորածից, դրանք էին Բադրխանի որդիներ՝ Մահմուդ, Ռասուլ, Խլըֆ, Բոզե և Փսուս:

Կուսգետի ակունքում կա Վանդիր կոչված մի աղբյուր, որ 5 մասի բաժանվելով, կարող է 5 ջրաղաց պտտեցնել: Ըստ ավանդության, այդ աղբյուրը, որ գալիս է Սբ. Աստվածածին վանքի առաջից, ունեցել է մեծ վանք՝ **Վանդիր** անունով, որի անվամբ կոչվել է աղբյուրը, որ կայծակի հարվածից է բխել այդ վայրում և մեծ ուխտատեղի էր:

Հետաքրքրական է, որ այս վանքը՝ Վանդիրը, կրում է Սբ. Աղբերիկ կամ Վանդիր վանքի անունը, որոնք իրար մոտիկ են, թերևս և նույնը:

Կուս գետ, որին Խըլըխտա են ասում արաբները, ունի 80 տուն, հայ-քուրդ միասին, բաղկացած՝ **Կոտրծեր, Գոմը, Քարծեր, Ներքին թաղ, Վերին թաղ, Արմոքնին և Արևկոնք** յոթ թաղերից: Կուսգետն ուներ մի եկեղեցի Սբ. Աստվածածին անունով, որ նույնանուն տոնի ուխտատեղին էր: Կոտրծեր թաղի գլխին մի արտ կար, որի գլխին մի աղբյուր, այդ արտն արժեքավորված էր իր սահմանագծի վրա, իրար կպած, մեջիդիներ (20 դուրուշ արժող դրամ) շարելով և որի համար մեջիդիների արտ էին կոչում: Կուսգետից դեպի արևելքի Ջունար լեռը 3 կմ հեռավորության վրա կար Քարդուռ կոչված անառիկ մի ճանապարհ, ինչպես Տալվորիկում, որից միայն մի մարդ կարող էր անցնել. անասուն կամ գրաստ այդ ճանապարհով չէր կարող անցնել:

Դողնուկ՝ 15 տուն արաբախոս քրդեր են, խոսում են և հայերեն, մուսուլման չեն և չեն թլփատվում:

Չորք՝ 45 տուն քուրդ: Չորքը գտնվում է Կուսգետի ձախ ափի վրա, երեք լեռների և երեք ձորերի մեջտեղ, որի համար էլ Չորք, Չորեր կամ Չորիկ է կոչվել: Չորքի հյուսիսային կողմն է գտնվում **Քարմլեհ** կոչված անտառուտ սարը, ուր ժայռերի մեջ կա նույնանուն բնական մի քարանձավ, որ միշտ ծառայել է թուրքական կառավարության դեմ ա-

րաբախոս քրդերի ազատագրական շարժման ժամանակ որպես ապաստարան, ինչպես Ձկնգոլը Տալվորիկում: Թուրքական կառավարությունը մշտապես զսպել և փորձել է կոտորել Մոտկանի շրջանի արաբախոս քրդերին: Քարմլեհից դեպի ձոր հոսող աղբյուրից ձկներ են դուրս գալիս, գնում դեպի գետը և գետից դեպի աղբյուրն ու Քարմլեհի խորքը, ինչպես մենք տեսանք Ձկնգոլում: 1915 թվականին, շնորհիվ Մոտկանի, հատկապես Չորքի արաբախոս քրդերի և Քարմլեհ ապաստարանի, բազմաթիվ հայեր են ազատվում Հազգոյի և Մոտկանի կոտորածից և Կովկաս անցնելով, այժմ բնակվում են Աշտարակի շրջանի Ուջան, Թալինի շրջանի Ներքին և Վերին Սասունաշեն գյուղերում:

Քարմլեհն ուխտատեղի է, որտեղ կա մի ավազան, աղբյուր Գյուռ՝ Մանանա անունով, որի ջուրը ավազանից ոչ թափվում է և ոչ պակասում, հավանաբար, հաղորդակից նման այլ ավազան ունենալու պատճառով: Չորք գյուղի արաբախոս քրդերի ղեկավարն է լինում **Ջաֆոյե Ջայնաբ** անունով մեկը, որի դեմ թուրքական կառավարությունն ուղարկում է 1500 հոգիանոց մի զորաբանակ՝ նրան ոչնչացնելու համար: Ջաֆոյի Ջայնաբը Չորք գյուղի 7 մարտիկներով ամրանում է **Քարմլեհ** կոչված ժայռի վրա, ութը օր դիմադրելով՝ հարձակվող թուրքական զորքին՝ կոտորում է և 1500-ից հազիվ 200 հոգի ազատվում, փախչում են, Ջաֆոյե Ջայնաբը վերադառնում է գյուղ և գերծ է մնում նման հարձակումներից:³¹

Չողուտ՝ 10 տուն քուրդ: Կուրտնե անունով գազանաբարո մի քրդի գյուղն է: Կուրտնին իր հողին մենակ տիրելու համար սպանում է իր եղբորը և նրա որդիներին: Կուսգետի քուրդ աղաներից մեկը գալիս է ձողուտցի Կուրտնեին պատժելու: Կուրտնեն իր տան մեջ սպանում է և այդ աղային, որի արյունը թափվում է պատահմամբ օջախի առաջ դրված և գլգլե ակրով լցված տաշտի մեջ: Երբ Կուրտների կինը վերցնում է տաշտը դուրս տանելու՝ այլուրը թափելու, Կուրտնեն հանգիստ սրտով չի թողնում և այդ այլուրը շաղել, թխել է տալիս, գլգլե արնոտ հացն ուտում:

Ասսի՝ 52 տուն, 5 տուն հայ, 47 տուն քուրդ: Գտնվում է Կուսգետ կամ Ասսու գետի աջ և ձախ ափին: Քրդերն արաբախոս և հայախոս են: Ասսի կամ Ասսու նշանակում է անառիկ: Այդ գյուղի մոտ է Հին Ասսու բերդը:

Շեփեր՝ Նույն գետի աջ և ձախ ափերի վրա 5 տուն ունեցող քրդական գյուղ է:

Դլբի՝ 20 տուն քուրդ, Կուսգետի աջ ափից 2 կմ հեռու:

Ցրտուտ՝ Կուսգետի ձախ ափի ճյուղի՝ Մոտկանա ջրի ձախ ափին, այնտեղ, ուր Մոտկանի և Կուս գետերն իրար մոտենում են, բայց դեռ

չեն միանում: Մոտկանի ջուրը կոչվում է «Ջոջ (մեծ) ջուր» իր շատ վարար լինելու համար:

Լփմեք՝ 30 տուն քուրդ, գտնվում է Կուսգետի և ճոճ կամ Մոտկան գետի միացման կետում, աջ ափի վրա: Լփմեքը լիքն է բզենի և նշենի, ոչ միայն ընտանի, այլև վայրի տեսակի ծառերով: Լփմեքի և Ռաբա գյուղի միջև կա մի ճանապարհ, որ կոչվում է **Սաղսրտիկ**, որտեղից մարդ, հավասարակշռության վրա հսկելով միայն կարող է անցնել, իսկ անասունները չեն կարող անցնել:

Ռաբի՝ Սղունտ գետի (ճոճ գետ) աջ ափին քրդական գյուղ, 50 տուն: Կուս և Մոտկանի գետերն իրար միանալով կոչվում են Սղունտ գետ, և ավելի հարավ իջնելով՝ աջ ափից ընդունում են իրենց մեջ Հազգոյից եկող գետը, որ կոչվում է Շատ գետ կամ Հազգոյի գետ:

Փասյար՝ Շատ գետի Սղունտ թափվող գետաբերանի աջ ափին, քրդական գյուղ, 50 տուն:

Շեխգեղ՝ Շատ և Սղունտ գետերի միացման վայրից դեպի հարավ հոսող գետի աջ ափին, այնտեղ, ուր ժայռեր կոչվող լեռնաշարը ճեղքում է այդ գետը, Սասունից դուրս հոսում դեպի Բշերիկի դաշտը:

Ճաման՝ քրդական գյուղ, 200 տուն զազաներ են, մի սարի վրա փոս վայրում գյուղից վերև կա մեծ աղբյուր: Մոտկանի շրջանի մեջն էր հետազայում:

Եղիկ՝ քրդական գյուղ 250 տուն: **Կորտիան** կամ Կուրտիան քրդական գյուղ, 60 տուն: **Քուլանս**՝ քրդ. գյուղ, 200 տուն, Մոտկանի սահմանակից և երբեմն Դատվանի կայմականությանն էին ենթակա: **Դուլանք**՝ քրդ. գյուղ 40 տուն Սղունտ գետին մոտիկ:

Չման՝ հայ. գյուղ, 20 տուն, Մոտկան գետի ձախ կողմը: **Հրորք** 30 տուն հայ, հին ավերակ քաղաքի տեղ, ունեցել է հինգ եկեղեցի՝ Սբ. Կիրակոս, Սբ. Մարիամա, Սբ. Մանկաս, Սուրբեղ, Սբ. Կիրակոս, որոնք կամարակապ են եղել:³²

Արտրեր՝ հայ և քուրդ խառը գյուղ, մեծ աղբյուր ուներ, որ պտտեցնում էր գյուղի ջրաղացը: **Սղունտ**՝ 70 տուն հայ, ունի երկու եկեղեցի՝ Ս. Շմանիկ և Ս. Հակոբ: **Արսան** քրդական գյուղ, ունի մեջիտ, առանց մինարեի: Հաճախ այս գյուղերը Մոտկանի շրջանին են ենթարկվել: **Փիրշենք**՝ 15 տուն հայ: **Ընկուզեք**՝ 4 տուն քուրդ, **Նորք**՝ 10 տուն քուրդ:

Սշկատար՝ հայ-քուրդ խառը՝ 15 տուն: **Հով**՝ հայ-քուրդ խառը՝ 18 տուն: **Նաղորբան**՝ 8 տուն հայ: **Հազորթա**՝ քրդ գյուղ՝ 15-16 տուն: **Կող**՝ հայ-քուրդ խառը՝ 45 տուն, մեծ մասը հայեր էին: **Խարխաք**՝ 32 տուն: **Շաթ**, **Այնառաս**, **Պալո**, **Խալիլան**, **Այնմար**, **Դարակուզի**, **Մազրախալք**, **Ջրնաղըթ** կամ **Ջոնախեթ**, **Մանկիկ**, **Հարգամո**, **Մշրեթան**, **Մաներա**, **Փափուր**, **Դամմոխ**, **Շեխան**, **Շնխեղդ**, **Ռշնիկ**, **Թզի**,

Մանշկուտ, **Գետկից**, **Խնձորտա**, **Տազաներ**, **Գետեր**, **Ճակուտ**, **Չորիկ**, **Վիժնանք**, **Ադո**, **Քանվանք**, **Ջալալիք**, **Հաթնուվանք**, **Ներքին Շաթ**, **Սուլա Ջալո**, **Դըջաի**, **Ռաբի** և **Գուլանիս** անունով հայ-քրդական կամ քուրդ-հայկական խառը գյուղեր, որոնցից **Մանկիկը**, **Շնխեղդը**, **Թզին**, **Մանշկուտը**, **Գետկիցը**, **Գետերը**, **Չորիկը**, **Վիժնանքը**, **Հաթնուվանքը**, ինչպես իրենց անուններից էլ երևում է, հայկական են եղել, որոնք հետզհետե կոտորածի կամ գաղթի միջոցով կորցրել են իրենց հայ բնակիչները և դարձել են քրդական գյուղեր, ուր երբեմն կան վանքերի կամ եկեղեցիների ավերակներ ու մնացորդներ: **Նորգեղը** հայ գյուղ էր մի քանի քուրդ բնակիչներով: **Արծվիկ**՝ 35 տուն հայ: **Խասնփի**՝ 12 տուն հայ-քուրդ խառն, **Կոռթեր**՝ 7 տուն հայ: **Վարդինոց**՝ 5 տուն հայ: **Խոջարենք**՝ 14 տուն հայ-քուրդ խառն: **Տճգետ**՝ 16 տուն հայ: **Հրեկունք**՝ 7 տուն հայ-քուրդ խառը: **Կոշակ** հայ-քուրդ խառն՝ 12-15 տուն: **Իրիցանք**՝ 10-13 տուն, հայ-քուրդ: **Արեգդեմ**՝ 8-10 տուն հայ-քուրդ: **Գոմրդեր** կամ **Գոմըլորեր**՝ քուրդ-հայ, հայերը 8 տուն: **Հաղթ**՝ քուրդ-հայ: **Հրուտ**՝ հայ-քուրդ: **Կորով**՝ քուրդ-հայ, **Առվտոց**՝ քուրդ-հայ: **Հաթնի**՝ հայ-քուրդ: **Բադրմուտ**՝ հայ-քուրդ: **Էրուր**՝ 4 տուն հայ: **Հապըշտուղ**՝ 2 տուն հայ: **Քարկից**՝ 5 տուն հայ: **Չորաղբի**՝ քրդական գյուղ, մի տուն հայ: **Գոմեք**՝ 5 տուն հայ: **Խարվեր**՝ 7 տուն հայ: **Հորանք**՝ 5 տուն հայ: **Գելիե Սնդուս**՝ 3 տուն հայ: **Դալըրծոր**՝ 7 տուն հայ, 10-15 տուն քուրդ: **Խասոբի**՝ 20 տուն հայ: **Ռշնիկ**՝ 15 տուն հայ: **Դրատ**՝ 10 տուն հայ:

Ըստ «Արաքս» գրական և գեղարվեստական հանդեսի 1895թ., էջ 84, հ.հ.. 86-93-ում եղած վիճակագրական տվյալների, Խարզանում եղել են մահ հայկական **Շեկալենք**՝ 15 տուն, **Ռմխանք**՝ 8 տուն, **Խոջարին**՝ 10 տուն, **Կորդեր**՝ 15 տուն, **Վարդինոց**՝ 7 տուն և **Ջակուտ** գյուղերը, որոնց ազգաբնակչությունը ըստ երևույթին, կոտորվել կամ արտագաղթել են ու այժմ, որպես հայկական գյուղեր չկան, անհետացել են՝ թողնելով միայն ավերակներ:³³

Ժրենց վանք՝ Խարզանում կա ժրենց անունով մի վանքի ավերակ: Այդ վանքը Թալիշի վանքի (Աշտարակ) մեծության չափ է եղել, կամարակապ, սյունազարդ, ծածկը նույնպես կամարած, մի մասը մնում է: Այդտեղ եղել են յոթ վանական վարդապետներ:³⁴

Սբ. Աստվածածին վանք՝ Նույնպես մեծ և ավերակ վանք է համանուն լեռան ստորոտին՝ **Հրուտ**, **Ասի** և **Սղունտ** գյուղերին մոտ: Պատմում են, որ այդ Սբ. Աստվածածին վանքից մինչև Փսանաց գավառի Գոմուց վանքը անցկացված է եղել մի բարակ շղթա, (գնջիլ)՝ երբ Գոմուց վանքի զանգակը հնչեցնում էին, հնչում էր և Սբ. Աստվածածին վանքի զանգակը և, ընդհակառակը: Սբ. Աստվածածին վանքից մինչև Սասունի բերդի ջուրը, Կապասգետ և Կուսգետ, անցկացված է եղել

թունել վտանգի և պաշարման ժամանակ այդ գետից ջուր ստանալու համար, իսկ խաղաղ ժամանակ Մարաթուկի սարի աղբյուրից խողովակով ջուր էր բերված Սբ. Աստվածածին վանքը: Մասնով Մնջոյանի պատմածի համաձայն, շատ հին ժամանակ Ջոխի Փրա բեկը հարձակվել է Սասունի վրա՝ և՛ Ս. Աստվածածին վանքը, և՛ Սասունը թալանել, իսկ երկու վարդապետներին ու մի քանի քահանաներին գերի է տարել Ջոխ կամ Ջոկ, հետո՝ Սղերդ: Այն ժամանակվանից Սբ. Աստվածածին վանքն այլևս վանահայր չի ունեցել: Սբ. Աստվածածին վանքը հարգանքի հյուսիս-արևելյան մասում է գտնվում՝ Խուրի սահման կազմող սարի ստորոտին, որը կոչվում է Սբ. Աստվածածնի սար:

Մարաթուկի Սբ. Աստվածածնի վանքը, փոքր մի վանք է Մարաթուկի գագաթի վրա: Առավոտյան արևածագին Մարաթուկի գագաթից երևում են Սիփանը և Մասիսը: Դեպի հարավ, Դիարբեքիի կողմը նայելիս, երևում է Դիարբեքիի Խարաթտախի սարը, որը հինգ օրվա ճանապարհ է հեռու Մարաթուկից: Մարաթուկի վրա ամեն տարի վարդավառին ուխտի են գնում և՛ հարգանի, և՛ Խաբլջոզ (Չազգոյի), և՛ Մուկանի, Փսանքի և այլ շրջանների սասունցիները, 3-4 օր մնում: Առաջին օրը Մեծ Մարաթուկի գագաթի վրա (երկու գագաթ ունի Մարաթուկը, մեկը մյուսից փոքր, բայց ոչ երկու Մասիսների գագաթների նման) մատաղներ էին անում, երկրորդ օրը՝ փոքր Մարաթուկի վրա, երրորդ և չորրորդ օրերը պարի, նշանառության, լարախաղացների խաղի օրերն էին: Մեծ հռչակ էր վայելում այն մարդը, որ նշանառության առաջնությունն էր խլում և կոչվում էր «նշանդար», այսինքն՝ թիրախին անվրեպ խփող: Մեծ Մարաթուկի գագաթից քիչ ցածր **Շարանքարեր** կոչված մի գյուղ կա, ուր հովիվն իր ոչխարների հետ քարացած է: Ըստ ավանդության, մի հովիվ Մարաթուկի լանջին, ամառվա շոգ ժամանակ, իր ոչխարներն արածացնելիս ջուր չի գտնում, ու սիրտը կսկծում է ոչխարների մղկտալուց: Վերցնում է իր սրինգը և բարձր մի ժայռի վրա նստում ու սկսում նվագել, խնդրել «Բանձրիկ Սբ. Մարաթուկին», որ իր ոչխարներին մի պաղ աղբյուր տա, խմեն ու չնդկտան՝ խոստանալով նոխագին մատաղ անել: Այդ ժայռի ստորոտից, որի գագաթին հովիվը նստած սրինգ էր ածում, բխում է մի աղբյուր, որի հոսանքի շուրջը ոչխարները հավաքված սառնորակ ջուրն են խմում, ինչպես և հովիվը իր պապակ շրթունքներն ու սրինգն է հովացնում, սակայն նայում իր նոխագին, որ ոչխարի առաջն անցած դեպի արոտն է գնում: Հովիվը նոխագին չի մատաղում, և ինքը բերանին դրած սրինգն սկսում է նվագել, որ հոտն արածի: Այդ ժամանակ քարանում են բոլորը, կազմվում է **Շարանքարերը**, որ փռված է Մարաթուկի լանջին:

ՄՈՏԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Մոտկանը պատմական Գզեխի արևելյան մասն է, հարավից էլ Քեղի մի մասը: Մոտկանի շրջանի սահմաններն են հյուսիսից Խուր-Բոնաշենը, արևելքից՝ Բիթլիսի Թուխ գետն ու Սալնոժորը, հարավից Բշերիկի և Սլիվանի դաշտերի արևելյան մասը, արևմուտքից՝ Խաբլջոզ կամ Չազգոյի շրջանը:

Մոտկանի գլխավոր կենտրոնն է Դատվանը, որն ունի 60 տուն և կայմակամանիստ է Դատվանի շուրջը տարածվող Մոտկանի լեռներն են՝ Մարաթուկի արևելյան շղթան, Կուչի, Հորմոր, Շնագ, Փորակ, Մագիքար, Խալըմս և Նքուն բարձրությունները («Չամբավաբեր», 1916 թ., նո. 42, էջ 1334): Մոտկանից անցնում են Կապասգետը կամ Քեպերցու, Մցու, Բոկնոտու և Երախու վտակները, որոնք միանալով Մեյդանա գետին, հոսում են հարավ և Ջոխ քաղաքի մոտ թափվում Տիգրիսի մեջ:

Մոտկանում կան բերդեր՝ Գլխու բերդ, Մագիքար, Ուրուսի, Տարլի, Կալիոկ, Բոկնոտ և Քիրվու, որոնք անառիկ վայրեր են և տեղացի արաբ, հայ, քուրդ ժողովուրդներն իրենց ընթոստությունների և թուրքերի դեմ մղած պատերազմների ժամանակ ապաստանել են այդ բերդերում ու քարանձավներում:

Նիչ. 80 տուն, կես հայ և քուրդ, Եսայի Նչեցի հայտնի փիլիսոփայի ծննդավայրն է, Ասու գետի ձախափնյա վտակի ակունքի մոտ, վտակի ձախ ափի վրա, այն մասին մտիկ, ուր Արսանի և Կրխոյի կամուրջն է կառուցված: Նիչն ուներ երեք վանք կամ եկեղեցի՝ Կարմրախաղ, Սբ. Գևորգ և Սբ. Սարգիս, երեքն էլ կամարակապ և հին եկեղեցիներ էին: Գյուղի միջից բխում են 30-ից ավելի աղբյուրներ: Նիչի կողքի բարձրությունները կոչվում են Շինաղ, Մատղմա և Հարպոք, վերջինը՝ անտառապատ:³⁵

Նիչի Փսխտուրը. 40 մ բարձրությամբ մի լեռնաքար է, որի խարսխի մոտ բավական բարձրից մի մեծ աղբյուր է ջրվեժում, որը ջրաղաց է պտտեցնում: Այդ ջրվեժի տակից ջրվեժի և Փսխտուր ժայռի արանքով է անցնում ճանապարհը: Այդտեղ եղել է **Գոմք** անունով մի գյուղ Նիչից հին: Գոմքի փոքր կամարակապ եկեղեցին շեն էր մնում մինչև 1915 թվականն էլ: Պատմում էին, թե Փսխտուր են կոչել այդ ժայռ ու քարը, որովհետև այդ տեղերը արքերը աղբյուրի վրա գնացող անասուններին փսխցնում էին (պատառոտում): Նիչը վերջին տարիներում պատկանում էր Բափեր աղա կոչված մի քրդի: (Տվյալները վերցված են Մոտկանի Կրխու գյուղացի Իսրայել Հովհաննիսյանից և Ուստա Ակոբից, որոնք 1947 թ. ապրում էին Ուլջանում):

Մարմանդ. 200 տուն, քրդական գյուղ, հայտնի Դրբոյի Մամադի գյուղն էր, որի միջից բխող աղբյուրը պատեցնում է գյուղի ջրաղացը: Գտնվում էր Նիջից Դատվան գծի հյուսիսային մասում, վտակի ձախ փուն: Այդ գյուղացի էր Էջմիածնի Բարսեղ կաթողիկոսը (1678թ.):

Արփի. 100 տուն հայ, ունի շեն և կամարակապ եկեղեցի:

Շեն. 60 տուն հայ, իսկ Բրդի Շեն կամ Բռնաշենն էլ նրան մոտիկ և մեծ գյուղ է: Հայկական Շեն գյուղում կա մի եկեղեցի՝ Սբ. Հովհաննես անունով, որը կամարակապ է: Շենը հատկապես ընկուզենի և տանձենի ծառերի մի անտառ է, ծառերից «արևը մարդու վրա չէր դիպչի»:

Քաշախ. 200 տուն հայ, ունի շեն և կամարակապ եկեղեցի: Քաշաղն աղբյուրների գյուղ է, ըստ Սղունդ գյուղացի Ադոյան Բաբի ասածի, 366 աղբյուր ուներ: Հարուստ մահապետական ընտանիքներ էին ապրում այդ գյուղում «Հաշոյի տունը 60 շունչ էր, տասներկու խաչերկաթ էր դրուկ վըր մեծ թունտրին»³⁶:

Գզեխ կամ Նիգեն. պատմական հին քաղաք է՝ Գզեխի տեղը, որ հիշվում է Մովսես Խորենացուն վերագրված «Աշխարհացոյցի» մեջ: Այժմ 60 տուն է հայ, ունի շեն և կամարակապ եկեղեցի: Գզեխի մոտիկ է Խալամսը սարը:

Մցի կամ Մցը՝ 120 տուն հայ, ուներ շեն և կամարակապ եկեղեցի:

Մեյդան. 50 տուն, քրդական գյուղ, որի տերն էր հայտնի քուրդ Նամադի Դրբոն, որի սարսափը տարածված էր շրջանի վրա և ասելիք էր դարձել «Ագրե փալաստտե մը թըվընկ ե Նամադե Դրբո դը բարի» (Նամադի Դրբոյի հրացանից կայծակ կտեղա):

Կրխտ. 100 տուն հայ և քուրդ, խառը, ուներ երկու կամարակապ եկեղեցի՝ Տերնաղբեր և Սբ. Հակոբ, որոնք շեն էին:

Սղունտ. 70 տուն, հայ և քուրդ, ուներ մի տարրական դպրոց և երկու եկեղեցի, Սբ. Հակոբ և Շամոնյան, երկուսն էլ շեն վիճակում:

Տորխ- 70 տուն քրդական գյուղ, գյուղի տերն էր Ռաշիե Ջնտո անունով քուրդ աղան:

Արսան. 30 տուն, քրդական գյուղ: Մոտկանի քրդական գյուղերը ջամի (աղոթատուն) չունեին և բնակիչներն ընդհանրապես մամազ չէին կատարում:

Ջրտո կամ Ջրտու. 80 տուն հայ, ուներ կամարակապ, բայց հանգած եկեղեցի:

Հորք. 40 տուն հայ, որից մի քանիսը միայն քուրդ:

Տնկետ. 30 տուն հայ, 2-3 տուն քուրդ:

Առվտոց. 60 տուն քուրդ:

Բոյնուտ. 30 տուն հայ, մաև Բողնուտ է կոչվում, իսկ Մշո առաջնորդարանի ցուցակում Բոկնոտ:

Հորմեզ. 60 տուն, հայ և քուրդ խառն:

Մարկոկ. 100 տուն հայ, շեն, մեծ և կամարակապ եկեղեցի ուներ, անունը հայտնի չէ, չեն հիշում պատմողները:

Աղբժներ. 80 տուն հայ, ուներ մի շեն և կամարակապ եկեղեցի:

Քոլանս. 100 տուն քուրդ, գյուղի տերն էր Հաջի Ֆարո աղան:

Ճաման. 120 տուն քուրդ, տեղացի և իր մոտ շրջաններից Շամդին աղան, որպես խաֆիրություն, հողե պուտուկներ անգամ պահանջում էր, դա ընդհանուր բան էր և մյուս խաֆիր աղաների համար:

Լանդադարան. 8 տուն քուրդ, Ամարի Քեֆոյի գյուղը, որին էր պատկանում մաև Սղունտ գյուղը:

Հաշկադարան. 5 տուն հայ և մեկ տուն քուրդ:

Բրնավոկ. 7 տուն քուրդ:

Աշկըրուտ. 5 տուն քուրդ: **Կարմունջի գլուխ՝** 10 տուն քուրդ:

Մեծ Ձոր. 30 տուն քուրդ: **Ռաման՝** 30 տուն քուրդ:

Բրուտք. 25 տուն հայ: **Դոլաք՝** 25 տուն քուրդ: **Խուր(տյանք)** 30 տուն հայ: **Ուրուս՝** 10 տուն հայ: **Քրդի Խուրտյանք՝** 30 տուն քուրդ:

Մրցանք. 25 տուն հայ: **Խարտգող՝** 10 տուն հայ: Մրցանք և Ուրուս գյուղերը տանձաստաններ էին:

Ըստ Մշո առաջնորդարանի ցուցակի, Մոտկանի մեջ էին մտնում մաև հետևյալ գյուղերը. **Կորվու՝** 20 տուն հայ: **Կարքք՝** 10 տուն հայ: **Մգուք կամ Մգրուք՝** 30 տուն հայ: **Միրիթաղ՝** 10 տուն հայ: **Աբութաղ կամ Հավոս թաղ՝** 15 տուն հայ: **Աղբրներ՝** 100 տուն հայ: **Կնծու կամ Կնծավ՝** 50 տուն հայ: **Արտեր՝** 15 տուն հայ: **Օրծենք՝** 15 տուն հայ:

1897 թ. **Մոտկանի** հյուսիսային մասում գտնվել են հետևյալ գյուղերն էլ. **Արծվիկ կամ Արծվիք՝** հայկական գյուղ էր, տների թիվը չի հիշատակվում, **Էդգիկ՝** քրդական և **Նարմանտ** մույնպես քրդական գյուղերը:³⁷

ԽԻԱՆՔ

Խիանքի սահմաններն են հյուսիսից Անդոկ և Կեփին լեռնաշղթան, Արևելքից Տալվորիկը, հարավից Տալվորիկի ջուրը, հայսերից սկսած Խազալիկի դաշտը և համանուն գետը, արևմուտքից **Խուլքի** շրջանը: **Խիանքի** աչքի ընկնող բարձրություններն են՝ **Սպիտակ, Ռշկանի և Վասլին** սարերը հյուսիսային մասում, իսկ **Ռախման** սար **Պշտա ճիե** և **Ֆարհանդու** սարերը հարավային մասում: **Ֆարխինի** կողմերը, արևելքում **Տալվորիկի Գաբլոր** և **Մգրա** բարձունքները, արևմուտքում՝ **Խուլքի** բարձունքները: **Խիանքով** հոսում են **Սևիթ** գետը, որը բխում է **Կեփին** լեռան հարավային ստորոտից,

ճամ գետը՝ Անտոքի հարավից **Գելիե Ընգըվի** (Մեղրածոր) ձորից, որոնք իրար միանալով՝ թափվում են **Կանիա- Բահջի** (Տալվորիկի ջուր) գետի մեջ **Խայսեր** գյուղի մոտերքը:

Խիանքի. կայմակամության կենտրոնն է **Փասուրը**, որ ունի 200 տուն հայ, քուրդ և քիչ թվով թուրք ծառայողների տներ, և գտնվում է Խուլբի ջրի աջ եզերքին 1-2 կիլոմետր հեռու, **Ներջիքի** դիմացը:

Իշխանձոր. **Իշխանձոր** կամ **Իշխանձոր** վերջին անունը, ունի 90 տուն, հինգ թաղ՝ **Խզրկու** արտեր, **Կալիք**, **Խրվարդ**, **Միջին թաղ** և **Նորիան**, մի եկեղեցի կամարակապ և շեն, որ Սբ. Մամաս էր կոչվում, երեք լուսատուն՝ **Խորասմամաս**, **Ս. Թըլըլա** և **Ս. Թուխ Մանուկ**, որ գտնվում է գյուղի արևմտյան ծայրին: Ըստ ավանդության, այս չորս սրբավայրերը չորս կույս քույրերի անունով է կոչված, որոնք շատ գեղեցիկ են եղել և կռապաշտ թագավորին չեն ենթարկվել իրենց քրիստոնեական կրոնը փոխելու խնդրում և փախել, եկել են Սասուն, Անդոկի փեշի Խոռուս Մասուն կոչված տեղը, այնտեղից էլ **Իշխանձոր**, որպեսզի իրենց չգտնեն: Դա հիշեցնում է Սբ. Հռիփսիմի փախուստը Տրդատ թագավորից, թերևս 4-րդ դարում նման դեպք պատահել է և Տարոնում, իսկ ճգնավոր կույսերին հարմար վայր էր Անդոկի Անտոն ճգնավորի վայրը, ուր և գնացել են այդ չորս կույսերը:

Օսկի թրի տեղը. գյուղի մեջ եղած **Սբ. Մամաս** եկեղեցուց քիչ ցածր հին մի եկեղեցու ավերակ կա, ուր, ըստ ավանդության, Օսկի թուր է եղել պահված, կռապաշտները քանդել են այդ եկեղեցին, իսկ բնակիչները նախապես Օսկի թուրը պահել են այդ եկեղեցու ավերակի առաջ գտնվող իսկա ժայռի տակ, որտեղից հանելն անհնար է: Այդ քարը իր շրջապատի ամենամեծ քարն է. «Օսկը թուր ու որ էլ 10-15 կիզ գաբըցու» (Ոսկե թուրը որ գտնվի 10-15 գյուղ կապրեցնի):³⁸

Ընկուզնակ. 80 տուն հայ: Ուներ կամարակապ մի եկեղեցի Սբ. Մամաս անունով, **Ապաղթա** կոչված մի հողամասում, անտառոտ տեղում եղել է մեծ **Ապաղթա վանքը**, որ ուխտատեղի էր, նրա կողքին էլ մի լուստուն **Սբ. Հակոբ** անունով, և **Աբ. Ստեփաննոս**, որի կողքին էր գերեզմանատունը: Այդ ապաղթի վանքի ավերակների և անտառի մեջ յոթը մատուռ և հին քաղաքի մի ավերակ կա, ուր «վանքերու դիխ տներու դիխ քիս ու ջըլսից է շինած»³⁹: **Սբ. Հակոբի** վանքից մի քիչ հեռու կա **Թլնա աղբյուր**, որի վրա մշտապես թասեր էին կախված (երբ Դիարբեքիից, Սասունից ուխտավորներ էին գալիս) ջուր խմելու համար: **Մեծակ Աղբյուր**, որ ջրաղաց էր պտտեցնում և հոսում դեպի **Սևիթ**, կազմում **Սևեթի գետը**: **Սալուկ Աղբյուր**՝ գյուղի մեջ: **Ընկուզնակի Ապաղթու սարը** և **Ծիծառ քարը**: Գյուղի բարձունքներն են՝ **Կավրե Պիրեն** (Պառավի քար) մույնպես: **Խզըն քար** կամ **Ծիծառքարը** միակտոր մի ժայռ է, միջին դուռ բա-

ցած, մի քարանձավ է, շատ խոր, գտնվում է **Ընկուզնակ** գյուղից արևմուտք, մի ժամ հեռավորության վրա, քարանձավը հորի պես է, դռնից կախ լինելով միայն փորձել են իջնել մեջը, բայց պարանոցներից կախվող մարդը հատակին չի հասել և ետ են քաշել: **Խզընքար** նշանակում է գանձի քար, քանի որ քար գցելուց բավական ժամանակ անց մոր միայն լսվում էր ձայնը:

Գյուղն ընկուզենիների մի անտառ է, որից և **Ընկուզնակ** է կոչվել:

Հեղին. 70 տուն հայ, ունի կամարակապ ամուր եկեղեցի՝ **Սբ. Եղիա Մարգարե**, որ ամբողջ սասունցիների համար ուխտատեղի էր: Շուրջը գտնվող անտառը բաժանված է ըստ Սասունի ավանի գյուղերի, որի բնակիչները 7 տարին մեկ անգամ գնում են ուխտի, կտրում կանաչ անտառի տերևոտ ճյուղերը և անտառից մինչև վանքը, ձեռքից ձեռք տալով, փոխադրում են վանքի կտուրի վրա, ծածկում: «Թամբում» են ասում այդ գործընթացին, որովհետև, ըստ ավանդության, Եղիա Մարգարեն հող չի «հմլում» (ընդունում) համբարձել է և իր վանքի կտուրի վրա միայն կանաչ տերև են դնում ծածկի համար, առանց հող գործածելու: Գյուղի մեջտեղը մեծ աղբյուր կա, որ պտտեցնում է գյուղի ջրաղացը: Ուխտագնացության ժամանակ մատաղած միսը եփում են 7 տարի առաջ կտրած և վանքի կտուրի վրա «թամբած» ծառի ճյուղերն այրելով և ոչ մի ճյուղ չթողնելով հողի վրա կամ ոտատակ:

Արտկունք. 70 տուն հայ: Ունի ութը թաղ՝ **Միջին, Չորեր, Ընկուզեք, Կուլա, Հեղինկապազ, Միրանդիր, Կպովիտ, Դաղբընին**: Միջին թաղումն է գտնվում Ս. Հակոբ կամարակապ եկեղեցին՝ ծռերի բուժիչը: **Արտկունքն** ուներ դպրոց: **Կանգնմեռ** կոչված մի վայր ունի, ուր ըստ ավանդության, արտ ջրողը՝ ջրտուքվորը արտ ջրելիս կրթնում է իր ջրտուքին և այդ դիրքով կանգնած մեռնում: Քիչ հետո կինը հաց է բերում և կանչում մարդին հաց ուտելու: Մարդը չի գալիս: Կինն ստիպված է լինում գնալ արտի մեջ, իր մարդու մոտ, տեսնի, թե ինչու չի խոսում: Մարդը ջրտուքին կրթնած հավասարակշռությունը կորցնում, ընկնում է գետնին, որի համար վայրը **Կանգնմեռ** (կանգնած մեռնող) է կոչվում:

Ըստ ավանդության, **Արտկունք** գյուղը հիմնադրել են յոթ եղբայրներ, որոնք գյուղատեղի փնտրելով՝ եկել են այդ անտառոտ վայրը, հանդիպելով անտառի մեջ մի մատուռի, որոշել են այդտեղ կառուցել իրենց գյուղը և կառուցում են, ապա սպիտակ սարից մեծ առու հանում և առատ ջուր հասցնում հիմնական գյուղին: Մի օր հանկարծ առուն ցամաքում է, փոքր եղբորն ուղարկում են ջուր բերելու: Փոքր եղբայրը Սպիտակ սարի ստորոտին մոտենալիս նկատում է, որ երկու

«ջանավարներ» (վայրի կենդանիներ) կոչվում են ջրանցքի մեջ և արյունվա եղած, ջուր կտրած, իրարից չեն բաժանվում: Փոքր եղբայրը քաշում է իր դանակը, մոտենում այդ կենդանիներին, կտրում նրանց ականջները և երկու գագանները սարսափած, կաղկանձելով փախչում են: Փոքր եղբայրը ջուրը կապում է ջրանցքի մեջ, չորս ականջները ձեռքին վերադառնում գյուղ և մեծ եղբորը պատմում, թե երկու «կատուներ» մտել էին առու, կռվում էին, ջուրը կտրել էին իրենց մարմիններով և թափած հողերով, ինքն էլ կտրեց նրանց ականջները, նրանք փախան գոռալով, ահա չորս ականջները:

Մեծ եղբայրը, որ աշխարհ տեսած մարդ էր, այդ ականջները տեսնելով՝ զարմացած ասում է. (Դու կտրել ես ոչ թե կատվի, այլ մի առյուծի և մի վագրի ականջները) *«Շեր ու պլընգը անկջվնին ըս տու գորը»*։⁴⁰

Արտկունքի վայրերի անուններն են **Մազարա, Սմնադ, Առին-ձիկ, Հորասկ, Ամուց Ձոր, Փալավուզիկ, Կարթակ, Ճոտիկ, Ագ-դարնիկ, Կոմա, Դարմո (Դարմոյի գոմ), Պարադոզ, Ջարդուզ, Աս-րողալեն** և այլն:

Պերմ. 150 տուն հայ: Ունեին դպրոց և մեծ կամարակապ երկու շեն եկեղեցիներ՝ **Սբ. Գևորգ** և **Սբ. Աստվածածին**: Պերմ գյուղը շինված է Քուռկանք կոչվող անտառոտ սարի ստորոտում: Այդ լեռան վրա կան մանր-մանր հայկական և քրդական գյուղեր: Պերմը հնում մեծ է եղել:

Բացի. 30 տուն հայ, ուներ կամարակապ եկեղեցի: **Բացի** գյուղին մոտիկ կա հին անառիկ բերդ, որի ավերակները մնում են:

Արխունտ. 50 տուն հայ, երկու տուն քուրդ, ուներ կամարակապ, բայց քանդման ենթակա եկեղեցի: **Արխունտն** հայտնի է իր աղիանքերով, որոնք հեղուկ վիճակով առատահոս են, այդ հեղուկը պղինձներում (կաթսա) եփում էին և ստանում մաքուր սպիտակ աղ ու սպառում: Թուրքական կառավարությունը չէր մշակում, այլ տեղացիները՝ «աղիանատերեր»՝ աղիանքի տերերն էին գործածում:

Սևիթ. 11 տուն հայ, ուներ մի վանք **Սևիթի** կամ **Սևթաս** մասում, **Սևիթ** անունը, ըստ ավանդության, ծագել է նրանից, որ Սբ. Մամասի այդ ուխտի ժամանակ երեք եղնիկներ (Սե-վիթ) անտառներից և սարերից ինքնակամ գալիս էին այդ վանքի առաջ իրենց սիրուն գլուխները երկարացնում, որ կտրեն մատղեն Սե-վիթ վանքի համար, որի պատճառով գյուղը կոչվեց **Սեվիթ (երեք եղնիկ), իսկ եկեղեցին՝ Սեվիթի մամաս** կամ **Սևաթա Մամաս, Սև թա՝ Սուրբ (ս.) Մամաս, Սև թաս Մամաս**:

Սաղտուն. 110 տուն հայ, ուներ կամարակապ, բայց ավերակ եկեղեցի, գտնվում է **Խուլբա** ջրի ձախ ափին, գետից 4-5 կմ հեռու,

Ներջրկի մոտ: **Սաղտուն** անցյալում ավելի մեծ գյուղ է եղել, ունեցել է դպրոց:

Շուղեք. 120 տուն հայ: Խուլբի ամենահարուստ, գեղեցիկ պարտեզներով շրջապատված գյուղ: Ունի կամարակապ եկեղեցի գյուղի արևմտյան մասում, կոչվում է **Սբ. Մարծաքո**: Քրդերեն այդ գյուղին ասում են **Շաուլեք**:

Ռաբա. 5 տուն հայ, կողքին հին քաղաքի ավերակ և հինգ եկեղեցիներ, որոնց ավերակների մասին գրում է Գ.Սրվանձտյանը իր «Թորոս Աղբար» աշխատության մեջ:⁴¹

Փառկա. 100 տուն հայ, 1895թ. ունեցել է 400 տուն հայ, (տե՛ս «Արաքս» գր. և գեղ. հանդես, 1895թ., էջ 85, Ս. Պետերբուրգ), որոնք կոտորածի և զաղթման հետևանքով մնացին 100 տուն, իսկ 1915թ. բոլորովին ոչնչացան կոտորածի ընթացքում:

Արսըկ. 20 տուն հայ և 10 տուն քուրդ:

Բահմտա. 58 տուն, որից 28-ը՝ հայ: Բահմտան 1895 թվականին ունեցել է 100 տուն հայ, **Հրդա՝** 8 տուն հայ:

Թիախս. 60 տուն հայ: **Շուղեք** կամ **Շաուլիքից** հետո ամենագեղեցիկ գյուղն էր:

Դառաշ. 40 տուն հայ: Տանձաստան էր, որից և Տանձ անունն է ստացել:

Տանձ. 4 տուն հայ, 65 տուն քուրդ:

Շեխհամզա. 110 տուն քուրդ:

Փոսա. 35 տուն քուրդ, որից 4 տուն հայ:

Բիրըպիա. 12 տուն քուրդ:

Սնդա. 30 տուն քուրդ:

Փարըք. 12 տուն քուրդ:

Մամըկան. 60 տուն քուրդ:

Ինիկա կամ Ինըկա. 70 տուն քուրդ:

Մալա Մլքե. 55 տուն քուրդ:

Կտթնի կամ Կտորնի. 20 տուն քուրդ:

Գիլանի. 32 տուն:

Սինոռ. 23 տուն քուրդ:

Հեշտեր. 20 տուն քուրդ: Այդ գյուղն ուներ կամարակապ կիսաշեն մի եկեղեցի **Հեշտերի** հողերի **Ջավիա Դերե** (եկեղեցու կալվածք) էին կոչվում, որից երևում է, որ այդ գյուղը հայկական է եղել և պատկանել է եկեղեցուն:

Խայսեր կամ Կայսեր. 15 տուն: Այս գյուղը կալվածքն էր Մինի Ամար կոչված մի քուրդ աղայի, որը հայտնի էր Սասունում որպես բռնակալ և ազդեցիկ, ինչպես նույն Խիանի Քոռ Սլո կոչվածը:

Ջաջաս. 50 տուն քուրդ: Այս գյուղում նույնպես կար մեծ կամա-

րական, բայց ավերակ եկեղեցի: Այդ գյուղը պատկանում էր Ալոյե Մալա խոհե հայտնի քրդին:

Հլիս. 15 տուն քուրդ:

Գյանջե Բամիա. 7 տուն քուրդ:

Շեյխըկա (նք). 30 տուն քուրդ: Բառացի նշանակում է շեխեր, հոգնակին հայերեն «եք» գրաբարյան մասնիկով, որ տվյալ շրջանի քրդական լեզվի, հատկապես անունների մեջ է պատահում, որը ցույց է տալիս հայոց լեզվի ազդեցությունը քրդերենի վրա և այդ գյուղերի նախկինում հայկական լինելը, որ հետագայում հայերի անհետացումով դարձել են քրդական գյուղեր: Շմանաք կամ Շմանանք՝ 7 տուն, որից 4-ը հայկական:

Միր Յաջի. 8 տուն քուրդ: **Գրեխոխե.** 30 տուն, որից 8-ը հայ: **Քարըք.** 2 տուն քուրդ: **Սլոխ կամ Սլոք** 5 տուն քուրդ: **Մալա Բադե.** 150 տուն քուրդ: **Գառախիլ.** 5 տուն քուրդ: հայտնի ավազակ Նահմոյե Ասիի գյուղը: **Կանիա Պամու (Բամբակի աղբյուր).** 12 տուն քուրդ: **Շեղկանք.** 40 տուն քուրդ: Ունի կամարակապ մի եկեղեցու քանդված շենք: **Դոդիկ.** 8 տուն քուրդ: **Ուզան.** 7 տուն քուրդ: **Չախար.** 12 տուն քուրդ: **Նավոռ.** 15 տուն քուրդ: **Ճամ.** 12 տուն քուրդ: **Գոման.** 100 տուն քուրդ, **Ներջըք.** 4 տուն քուրդ: Այս գյուղի տեղը, ըստ Հ. Ակինյանի, **Քոլիմար** պատմական հին քաղաքի տեղն է:

Աստղանբերդ. Մի բերդի ավերակ է, բնակիչ չունի: Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի՝ դա պատմական **Աստղանբերդն** է:

Խիանքի տեր քուրդ իշխանն էր Սլեման աղան, որ միաջքանի էր և Քոռ Սլո էին ասում, ուներ իր կալվածքները և որպես պետական պաշտոնյա նստում էր **Փասուրում:** Խիանքի հայերի 1915թ. կոտորածի կազմակերպողը և անձամբ ղեկավարողն է եղել՝ Միերի Ամարի հետ միասին:

ԽՈՒԼԲ ԿԱՍ ԽՈՒԼՓ

Խուլբի սահմաններն են՝ հյուսիսից **Սիմն** կամ **Կուրտըք** լեռան արևմտյան լեռնաշղթան՝ **Խոզմո** գագաթով, արևելքից Խիանքը, հարավից՝ **Խաղալիկի** և **Սլիվանի** դաշտը, արևմուտքից՝ **Գենջի, Լճայի** և **Հավետիկի** շրջանները, որոնք Սասունի մաս չեն կազմում, կից են: Խուլբի գլխավոր կենտրոնն է **Արտուշենը**, որ գտնվում է այդ շրջանի հյուսիս- արևմտյան ծայրին և **Գենջի** սահմանի վրա:

Արտուշեն. 150 տուն մեծ մասը դմիկ զազաներ (քրդական մի ցեղ) են, ապա թուրքեր և հայեր: **Արտուշեն** հնում մեծ քաղաք է եղել, կան

և ավերակները: Ունի մի կամարակապ և մեծ վանքի ավերակներ: Թուրքերն ունեն դպրոց, իսկ դմիկներն ու հայերը չունեն: Արտուշենի վայրը գեղեցիկ դաշտավայր է:

Արտուշեն անունը տվել են, որովհետև ամբողջ շրջապատով արտ ու շեն է: Ըստ ոմանց՝ **Արտաշի շեն** է, Արտաշես թագավորի անունով:

Ընծքար. 350 տուն հայ՝ 1015 շունչ: Ունի ինը թաղ՝ **Սաըրծոր, Բանոկ, Ցուրտնակ, Վանք, Չմա թաղ, Մազրեք, Խեչեր** և **Ռմբիկ:** **Ընծքար** գյուղումն է գտնվում **Ընծքար Սբ. Գևորգ**՝ հռչակավոր ուխտատեղին, ուր գնում էին ուխտի բոլոր սասունցիները: **Ս. Գևորգի վանքի** դիմաց մարմար քարով սալահատակված էր, իսկ գերեզմանը բեմի առաջն էր՝ սպիտակ մարմարե գերեզմանաքարով: **Ընցքրա Սբ. Գևորգը** ընդհանուր ուխտատեղի էր և քրդերի համար, որոնք մեծ պատրաստությամբ էին գնվիս ուխտի: Ուխտի օրերին **Փասուրից** 10-12 զավթիա (ոստիկան) էին գալիս, որպեսզի բազմաթիվ այդ մարդկանց մեջ կարգ ու կանոն և ապահովություն լիներ: Հսկա եկեղեցին սյուն չուներ, մի աչք ուներ՝ շենքը երկու խորանով, երկուսն էլ կամարակապ: Եկեղեցու առաստաղում «Փարջի պես թոնտիր գեր», - ասում է Արթինը՝ նկարագրելով արծազանքող սափորները:

«Հըր դերդրմին ու վարտաբեդմին գկարտին խրնգուն գնգներ հինկ, թա տու գասեր՝ զանգուլագմին է գգարզըն» (երբ տերտերն ու վարդապետները կարդում էին, զրնգուն էր լցվում մեջը (եկեղեցու), կարծես թե զանգակներն են հնչեցնում):

ԽՈՒԼԲ

Բանասեր Գ.Սրվանձտյանցը իր «Գրոց ու Բրոց» աշխատության մեջ, խոսելով **Ընծքար** գյուղի մասին, ուր նա անձամբ եղել է Դիարբեքիում եղած ժամանակ, ասում է, որ **Ընծքարն** ուներ մի նեղ անցք ունեցող քար, երբ չբեր կանայք մտնեն այդ անցքից և անցնեն՝ կարող կլինեն հղի մնալ (էջ 28):

Հավանաբար **Ընցքար**, անցքար, այդ՝ միջից անց-մեկիք քարի անունով **Անցք- քար** կամ **Ընցքար** է կոչվել:

Գեղրվան. 80 տուն հայ: Ուներ մի վանք **Սբ. Ստեփաննոս** անունով, կամարակապ հին շենք և շեն ու օգտագործվում էր: Ուներ դպրոց: Գյուղի մեջ կային **Սբ. Գևորգ, Սբ. Թուխմանուկ, Սբ. Սարգիս** լուստունները: **Գեղրվանի** և շրջակա գյուղերի 1915 թ. կոտորածը կատարել է **Փասուրի** կայմական **Ուսուֆ** բեկը: **Գեղրվանում** կա մի մեծ քարանձավ, որ կոչվում է **Փրփրաղբրան զաղեն**, ուր պաշտպանվել են

մի քանի տասնյակ գեղովանցիներ, որոնք 1916 թվականին ռուսական բանակի Մուշը գրավելու ժամանակ գալիս են Մուշ և ազատվում:

Աիրոնք. 80 տուն հայ: Ըստ «Արաքս» գր. և գեղ. ամսագրի՝ 1895 թ. էջ 85-ի տվյալների՝ այդ ժամանակ եղել է 200 տուն: Ուներ կամարակապ և մեծ եկեղեցի՝ կաթավների զարդաքանդակներով: Եկեղեցու շենքը սրբատաշ քարերով և «քարուկրով» էր շինված:⁴³

Աիրոնքում կար Չայոց Միացյալ Ընկերության ծախսերով պահվող մի դպրոց: Դպրոցի համար հատուկ շենք էր կառուցել տվել Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր և 1915թ. Մուշի առաջնորդ, Աիրոնք գյուղացի Վարդան վարդապետ Չակոբյանը: Գյուղի մեջ կար երկու մեծ աղբյուր՝ մեկը վերին, մյուսը՝ ներքին: Սասունի ամենահարուստ գյուղերից մեկն էր Աիրոնքը, գեղեցիկ երկհարկանի տներով: Գյուղի վերևում կային **Արջքարեր, Սատանի քիթ** ու **Սարբանդա գած** կոչված գագաթները անտառոտ վայրերում:

Էզնհարաբերդ. անունով մի բերդի ավերակները կան այդ գյուղին կից, որ ըստ ավանդության, **Էկին, Կեկին, Ֆիկին** անունով երեք եղբայրներ են կառուցել, թե այդ բերդում գանձ կա թաղված, սակայն որքան փնտրել են, պեղել, դեռ չեն գտել:

Էռուբ. 30 տուն հայ: Ուներ կամարակապ և շեն եկեղեցի՝ **Սբ. Սարգիս** անունով, կոչվում է **Ըհուպ:**

Գասկե. 101 տուն, որից 50-ը՝ հայ, 51-ը՝ քուրդ:

Գրեմորե. 8 տուն հայ, 1895թ. եղել է 30 տուն (Արաքս, 1895 թ.):

Շեն. 60 տուն քուրդ: Անդոկի ուղիղ արևմուտք, մի գեղեցիկ դաշտի արևմտյան ծայրին:

Կապրնին. 3 տուն: **Կապրներ** նշանակում է **խուղեր**, հյուղեր:

Խորձ. 37 տուն, որից 7-ը՝ հայ, 30-ը քուրդ: **Թիախա.** 90 տուն, որից 10-ը հայ: **Քևէ.** 48 տուն, որից 3-ը հայ: **Կակուաս.** 30 տուն քուրդ: **Արխադին.** 42 տուն քուրդ: **Թաղանաուալ.** 15 տուն քուրդ: **Դմկեր.** 70 տուն քուրդ: **Կրման.** 90 տուն քուրդ:

Ճմար. 30 տուն քուրդ: **Մազալե.** 20 տուն քուրդ: **Պապեջանիս.** 25 տուն քուրդ: **Սաղըկան.** 12 տուն քուրդ: **Տուտերվան.** 30 տուն քուրդ: **Ըժըվթան.** 20 տուն քուրդ: **Խարամ.** 8 տուն քուրդ: **Խոշրկան.** 5 տուն քուրդ: **Բոզկան.** 15 տուն քուրդ: **Կըրնտիք.** 10 տուն քուրդ: **Պերոկ.** 10 տուն քուրդ: **Նադարան.** 100 տուն քուրդ: **Գելիե մինար.** 30 տուն: **Դեւլեթ.** 42 տուն: **Մոսրտո.** 10 տուն քուրդ: **Չարբաթ.** 8 տուն քուրդ: **Գելիե մսուր.** 40 տուն հայ, 40 տուն քուրդ: Ունի երկու եկեղեցի՝ **Սբ. Անթանիա և Սբ. Կիրակոս:** Երկուսն էլ ավերակ: **Դուտերիկ.** 50 տուն քուրդ: **Բաբըջան.** 30 տուն քուրդ: **Խուշ.** 30 տուն քուրդ: **Թլմին.** ավերակ գյուղ, ուր բնակիչ էլ չկա: **Լաճըկան.** 40 տուն քուրդ: **Գելիեգանըման.** 19 տուն, միայն 2-ը քրդական: **Գելիեմսուր.** 28 տուն, որից 7-ը

քրդական: **Դալավակածե.** 22 տուն, որից 15-ը քրդական: Վարչական բաժանմամբ այս երեք գյուղերը մտնում են Խուլբի շրջանի մեջ: Այս երեք գյուղերը տերիտորիալ ձևով Խուլբի սահմանում են ընկնում, բայց վարչականորեն երբեմն ենթարկվում են **Շատախին՝ Տափըկի** կայմակամին: Ի դեպ, պետք է ասեն, որ այդպիսի անբնական բաժանումներ Սասունում սովորական էր և մի նպատակ էր հետապնդում՝ բաժանել իրարից Սասունի գյուղերը, տարբեր վարչական մասերի կցելով, որպեսզի ուժեղ միավորումներ այդ շրջաններում չգոյանան և հեշտ լինի զսպել նրանց և կառավարել:

Խուլբի շրջանին կից, բայց **Չավեսիկ** կոչված շրջանի գյուղերից են հետևյալ գյուղերը, որ երբեմն Խուլբի վրա էին հաշվված՝

Մելիքան (մելիքներ է նշանակում)՝ 120 տուն քուրդ, որտեղ նստում էր մյուղիքը: **Սեդախ.** 100 տուն քուրդ: **Խամըկան.** 60 տուն քուրդ: **Դայըկան.** 30 տուն: **Մաշտակ.** 30 տուն հայ: **Թըլթը.** 16 տուն, որից 10-ը հայ: **Չաջանա, Խոխան, Մատիկ, Գառըկան, Շեյներբեքան, Պինին, Ջըրլի** (խորթ գավակ է նշանակում) և **Չըռլի:**

Խուլբին սահմանակից և հարավ արևմտյան մասում կա **Լճայի** շրջանը՝ **Լճա** գլխավոր կենտրոնով, ուր նստում էր կայմակամը:

Լճայում, Շամշան (350 տուն) և **Չարբախն** (50 տուն) հայկական գյուղերին մոտիկ, **Անթախ** (80 տուն) քրդական գյուղին մոտիկ, **Անթախ** կոչված սարի մի բարձր ժայռի վրա կառուցված է **Խուլբի Սբ. Առաքելոց վանքը**, որը ուխտատեղին էր, **Խուլբի** և **Լճայի** շրջակայքի հայերի համար: Կամարակապ մեծ վանքն ուներ զանգակատուն: 1915թ. այդ վանքի վանահայրն էր Սասունի **Չեղին** գյուղացի Վահան վարդապետը, որ Մշո առաջնորդարանի որոշմամբ **Մշո Սբ. Կարապետ վանքից**, որի միաբանն էր, ուղարկվել էր այդ վանքը, ուներ 60-70 աշակերտներով մի դպրոց, առանձին տնտեսություն, որով պահում էր այդ վանքը:

Շամշան և Չարբախ հայկական գյուղերն էլ ունեին կամարակապ եկեղեցիների ավերակներ: Դրանցից հարավ կար **Կանիա Սաի** (Սաի-տակ աղբյուր), որից սկսում էր դեպի հարավ փոքիկ **Սլիվանի դաշտը:**

Էդինակի բերդը⁴⁴ (Կալա Էդինակ) Սասունի **Խուլբի** շրջանի **Շեն** գյուղից դեպի **Փասուր** գնացող ճամփի վրա է գտնվում, **Շենից** 10 կմ չափ դեպի **Փասուր:**

Էդինակի բերդը գտնվում է մի բլրի գագաթի վրա: Բերդի կողքով են անցնում **Շենիկից, Թարխուշից և Խոզմո** սարից հոսող ջրերը, որոնք բերդի մոտ **Խուլբա ճամ** են կոչվում: Բերդը գետի աջ ափին է: Մուշից դեպի **Փասուր** գնացող ճանապարհը **Էդինակի** բերդի կողքով է անցնում: Բերդի տեղը մոտիկ է **Գուլա Ների** (վայրիների այծ) կոչված նեղ կիրճին, որի վրայից թռել է վայրի այծը, անունն էլ մնացել է **Գուլա**

Ներքին: Այդ բերդի տիրոջ անունը էկին է եղել, որ ունեցել է երկու եղբայր մեկը **Ֆիկին՝ Կանդալա Յեշինի** տերը, մյուսը **Կիկին՝** մեծ եղբայրը, որին պատկանել է **Ռախման Սարի** բերդը: **Էկին, Ֆիկին, Կիկին** երեք հայ իշխաններ են եղել՝ Սասունի խուլք ու խիանի տերերը:

Էդինակի բերդի պատերը քար ու կիր են (քըլս ու ջըլս), կլոր, բրգածև, ոչ անկյունավոր: Կանգուն մնացած պատերը հասնում են երկու մետր բարձրության: Բերդի վրա ոչ ոք բարձրանալ չի կարող, ասում են, որ նրա ճամփան գետի կողմից է եղել, իսկ գետը, դարերի ընթացքում խորանալով, բերդի մուտքը մնացել է բարձր ժայռածորի կողերի մեջ: Բերդի չորս կողմերը խորխորատ է և ճամփա չունի, անմատչելի մի գագաթ է: Բերդի պատերը բոլորը սպիտակ են երևում, «կաթ ու կիր» են, - ասում է 96-ամյա Դակոբը:

Կանդալա Յեշինը Ֆիկին եղբոր բերդն է, որ գտնվում է **Սասունի խիանի** շրջանի **Աիրոնք** գյուղի հողի վրա: **Էդինակի** բերդից դեպի **Փասուր**, դարձյալ **խուլքա ճամ** գետի աջ ափին: Արևմուտքում և հյուսիսում գետն է հոսում, արևելքում դուրան է, հարավը լեռ ու ժայռոտ: Բերդի ետևի կողմով անցնում է **Փասուր-Շեն-Մուշ** գնացող ճանապարհը: **Կանդալա Յեշին** բերդը սև քարից է կառուցված: Գետի կողմը նայող պատերը 2,5-3 մետր բարձր են, իսկ ճամփի կողմը պատերը քանդվել և գետնին են հավասարվել: Բերդի շուրջը ցանցառ ծառեր կան:

Ռախմանա սարի բերդը պատկանել է մեծ եղբորը՝ **Կիկինին**: Բերդը գտնվում է **Ռախման Սարի** գագաթին: Սարի ստորոտին մոտիկ գագաթից 7 կմ ցած անձայր մի քարայր կա, «ուր ժամերով գնացել ենք՝ հետքը չենք գտել», - ասում էր Դակոբը: Եղել է դեպք, որ մարդիկ կորել են քարայրում և դուրս չեն եկել: Բերդը կրաքարից է շինված, սպիտակագույն է: Բերդի շուրջը անտառուտ է: **Փասուրից Ֆարխին** (Տիգրանակերտ) գնացող մայրուղուց հինգ կմ հեռու **Ռախմանա Սարի** ստորոտից է անցնում **խուլքա ճամի** ջուրը:

Տավրոս լեռներից մինչև **Խալդին-դաղ** լեռները և **Ազնվաց Չորից** մինչև **Աշմուշատ (Արշամաշատ)**, Սասունի՝ տասը շրջաններում բազմաթիվ բերդեր, որպես քարե լեզուներ, մեզ պատմում են Սասունի լեռնային Արմենիայի կենտրոնի կատարած պատմական դերը, որն իր արտահայտությունն է գտել հայ ժողովրդի «Սասունցի Դավիթ» էպոսում և այս լուռ վկաների՝ բերդերի մեջ, որոնք ամխորտակելի պատվարներ են հանդիսացել Ասորեստանի, մեդացիների, քեմենների և հետագա պարսիկ, արաբ, մոնղոլ ու թուրք զավթիչների դեմ:

«Սասուն» և «Ջուզա» պատմական բերդերը, որից առաջինը հիշվում է մ.թ.ա. 736թ., Ասորեստանի Տիգլաթ-Պալասարի արշավանքների և թողնված արձանագրությունների մեջ, իսկ երկրորդը Ջու-

զա, որ հիշվում է Տիգրա բերդի հետ միասին, Աքեմենյան իշխանության թագավոր Դարեհ Ա Վշտասայանի արշավանքների ժամանակ (522-519 թթ. մ.թ.ա.) Բիսիստունյան կամ Բիսիթունյան երեք լեզվյան արձանագրության մեջ, որպես Արմենիի ամենահզոր բերդերը, մեր կարծիքով և վերոհիշյալ պատմական փաստերով, Սասուն կամ Դավթի բերդ և **Սուսա (Ջուզա)** կամ **Սուսանց** բերդերն են, որոնք գտնվում են բուն Սասունի՝ **Բոզկանի, Քաղքիկի** և Սասունի **Շատախի Տափըկ** գյուղի մոտ և իրենց կառուցվածքներով, ավերակ վիճակում իսկ, ապացուցում են իրենց անցյալի հզորությունը՝ որպես պաշտպանական վայր դարձնելով Սասունը:

ԽԱՐԶԱՆ ԿԱՍ ԽԱՐԶԱՆՔ

Խարզանքը Սասունի ամենահարավային շրջանն է, որից հետո սկսվում է Միջագետքը: **Խարզանքի** սահմաններն են հյուսիսից Խաբլըզդի կամ **Հազգոյի** և մասամբ **Մոտկանի** շրջանները, արևելքից **Մոտկանի** հարավային մասը, հարավից **Բշերիկի** և **Ալիվանի** դաշտերը, իսկ արևմուտքից խիանի մի մասը և **Ֆարխինի** հյուսիսային մասը: Այդ շրջանի կենտրոնն է **Չոխը**:

Պրոֆ. Գր. Ղափանցյանն իր «Ուրարտուի պատմություն» աշխատության 17-րդ էջում գրում է. «Դեռ մինչև հիմա էլ Խարզանի շրջանում (Սղեղի մոտ) ապրում են քրդեր, որոնք իրենց «Խալդան» են կոչում» (21 գյուղ են), այստեղ կա և «Խալդի դաշ» սարը:⁴⁵

Չախ՝ 200 տուն հայ և քուրդ խառն, որտեղ նստում է կայմակամը, ուներ եկեղեցի փայտածածկ և դպրոց:

Մլաֆան. 400 տուն հայ և քուրդ: **Մլաֆանում** մյուզիր էր նստում: Ուներ մեծ կամարակապ եկեղեցի, բայց ավերակ: Մլաֆանը հայտնի է իր աղի հանքերով, որոնք հեղուկ վիճակում են և գոլորշիացնելով ստանում են մաքուր սպիտակ աղ՝ մեծ քանակությամբ:

Ռդվան. 400 տուն, որից քիչ թիվ քրդեր են, մյուսները հայ և ասորի: **Ռդվանը Խարզանի** երկրորդ կայմակամանիստ գյուղաքաղաքն է: Ունի **Մար Գորգիս** անունով եկեղեցի՝ շեն ու կամարակապ, որի ներսում և դրսում խորան կա:

Հոպե. անունով նշված է Հերոդոտի աշխատության մեջ: 50 տուն հայ: **Հոպ** կամ **Հոպե** գյուղի մոտն է մի հին քաղաքի ավերակ, որ պատմական հին քաղաքի ավերակն է **Հիոպե** անունով: **Սղունտ** գետի ձախ ափին **Չոխից** 15 կմ հեռավորության վրա:

Բզեզիկ. 60 տուն հայ: **Ղրբա՝** 40 տուն ասորի և հայ:

Բեյբու. հայ, ասորի և քուրդ, տների թիվը հայտնի չէ:

Յասհաս. ասորի և հայ, խառն գյուղ: Ունի կամար և շեն եկեղեցի:

Մարմարոնա. ասորի և հայ: **Փալոնի** կամ **խրաբ բաժառ** (Ավերակ քաղաք) **Արզն** քաղաքի տեղն է:

Ձուղուր. 30 տուն քուրդ: **Շեյխոնես** կամ **Կատաշեն.** հայ-քուրդ խառն գյուղ: **Թալիբա,** **Կանի Բարազա** (Վարազների աղբյուր), **Ջաֆան** (քրդ.), **Ջամխատին** (քրդ.), **Շկավտա,** **Բատրան,** **Գուլա Մասիա** (Չկների աղբյուր), **Բախրզա,** **Գրե Քալո,** **Ռաշե դարա,** **Նոր Գեղ,** **Սեվկան,** **Յարբալուզ,** **Նարե** (Նաուալա), **Դեշվան,** **Ներքին Բարզան,** **Վերին Բարզան,** **Թոփկան,** **Սըջան,** **Քարեր,** **Սըզե,** **Քոխ** (վերին, ներքին), **Ջիարեթ,** **Բլուանս,** **Յոդյար,** **Սյանըս,** **Ջազնե.** ունի աղիհանք: **Մամլայե.** ունի աղի հանք: **Սղունդ,** **Յաշկադարան,** **Չառ և Ձման.** ունեն առատ աղահանք: **Քուչալան,** **Շերկան,** **Գուլայե,** **Ընգարըս,** **Յորդը,** **Ձման,** **Սարտուտ** (Շոտուտ), **Տերձոձ.** ունի հին հայկական վանք: **Շարաֆկան,** **Մերկան,** **Նաուալա,** **Տրոպ,** **Ջոմանի.** որ ուներ մի վանք՝ ավերակ է: **Բեուաղ,** **Բըրահ.** ուներ կամարակապ վանք քանդված: **Ջուուայց** (**Ջվահեզ** կամ **Ջուվեյզ**). հայ-քրդ.: **Ձոխայտ:**⁴⁶

Մուսուլմանական կրոնի կենտրոնավայր, Ավդլխահարը հայտնի շեխերի պետն էր, որի գլխով երգվում էին («բը սարե շեխե Ավդլխահար»- Ավդլխահար շեխի գլուխը վկա):

Դիմսարք. հայ, **Յաքամի.** հայ Վերին և Ներքին: **Քոխա.** հայ-ասորի: **Այնխասր** հայ-քուրդ: **Այնխասըր** քուրդ բեկ Բշարի Չաթոյի գյուղն էր: **Մարիբ.** հայ-քուրդ: **Սահտորտու.** քրդ., **Կալամարան** (Օծաբերդ)՝ քրդ., **Ղադմա.** քրդ. 40 տուն: **Գյոզալդարա.** 40 տուն հայ: **Բայսատուն.** 30 տուն հայ, **Մելիա.** հայ, **Բաստոխ.** անմարդաբնակ գյուղ: **Մազիհան.** անմարդաբնակ: **Ջիուրկ**՝ 40 տուն քուրդ: **Խնասք.** եզդիական գյուղ, որի բնակիչներին 1896թ. կոտորեցին, մնաց ամայի: **Քուշան.** քրդ., **Դուսատակ.** 60 տուն քուրդ, **Դուշա** և **Սիլախար.** հայկական գյուղեր **Սղունտա ջրի** աջ կողմում, ունեցել են կամարակապ եկեղեցի՝ կտուրները հետագայում փայտով ծածկած: **Խուբին.** հայ, **Յաջըր.** եզդ., **Ավիսկ.** եզդ., **Խորըխ.** քրդ. **Բիմեր.** 50 տուն հայ: **Կանի խուլլ** (ծակ աղբյուր)՝ հայ. ունի երկու վանք ավերակ, **Գրե Յասան.** հայ, **Նազդար.** հայ, **Բերըկ.** քրդ., **Կանի Սենո.** հայ, **Սըբիի.** հայ:⁴⁷ **Բառընջ.** 60 տուն հայ, որտեղ մատում էր մյուդիրը: **Բաջաֆթ.** հայ, **Յարֆաս.** հայ, **Ջալդակա.** հայ, **Խուլըկ.** հայ, **Դալա.** հայ, **Լիձըկ.** քրդ, **Ռաշըկ.** քրդ., **Մերկե Ռաջալ.** հայ-քրդ., **Դարաբի.** քրդ., **Խիլկա.** քրդ., **Մերինա.** հայ, **Յադիադք.** հայ, **Տապի.** հայ, **Յզնամիր** (Իշխանի գանձ)՝ 60 տուն հայ, **Թադարի.** հայ-եզդ., **Կալիոկ.** հայ, **Բուլընդ.** քրդ., **Ջըվընգ.** եզդ., եզդիների մեծի՝ Բշարի Չուլ աղայի գյուղը: **Կալե Շեխ Բաժ,** հին բերդաքաղաք, պարսպապատ, որ այժմ էլ գոյություն ունի:

Յազգոյից 15-20 կմ դեպի հարավ: **Կենտրոնական գյուղ Ձոխի բերդը** հին է, 1915թ. կանգուն էր:

Սասունի հարավ-արևմտյան սահմանի, **Գենջի** մուքասարիֆոթյան մեջ մտնում էին երկու շրջան՝ **Բադկան** և **Բագրան,** (Խաբլջոզի մեջ), որոնք մշտապես շփում ունեին Խուլբի հայերի հետ: Դրանցից մի քանի գյուղեր նշենք՝ վերցնելով Մուշի առաջնորդարանի ցուցակից (տես դպրոցական տեսուչ Ռուբենի (ազգանունը չկա) ցուցակը՝ Յայաստանի Պատմության թանգարանի ազգագրական բաժնում): Այդ երկու շրջանների՝ **Բադկան** և **Բագրանի** գյուղերը քրդական են, բացի Ռաբաթից, որ հայկական է::

Քրդական գյուղերն են՝ **Խոշկան.** 40 տուն, **Ռշկան.** 45 տուն, **Յավիտան.** 30 տուն, **Մալխարզի.** 15 տուն, **Մամկա.** 20 տուն, **Գռավաքելե.** 32 տուն, **Գռաբշտալիե.** 24 տուն, **Կըրկըրիա.** 15 տուն, **Շարուսկա.** 25 տուն, **Ախըտա.** 50 տուն, **Արաշկա.** 24 տուն, **Բանըկա.** 100 տուն, **Կառըսոր.** 6 տուն:

Բադկանի վերոհիշյալ 13 գյուղերի քրդերը ամռանը բարձրանում էին Սասունի լեռներն՝ իրենց բազմաթիվ անասուններով և արածեցնում արոտներում, որի համար սասունցիների և բադրկանցիների միջև միշտ ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Բադրկանը Գենջի մուքասարիֆոթյանն էր ենթակա:

Մյուս շրջանը՝ **Բագրան,** որը բագրանցիներն են, մտնում է **Խաբլջոզի** կայմակամության մեջ և ուղիղ Սասունի հարավում էր ընկնում: **Բագրանի** գյուղերից են՝ **Շաուլիքա.** 16 տուն, **Մայիլտա.** 7 տուն, **Ջեյնբատ.** 30 տուն, **Շառըտա.** 30 տուն, **Չլըկա.** 35 տուն, **Քուլանի.** 8 տուն և **Ռաբաթ.** 12 տուն: **Ռաբաթ** 12 տուն հայ, 84 շունչ: Թերևս սա այն մույն **Ռաբաթն** է, որի մասին Գ. Սրվանձտյանցն իր «Թորոս» Աղբար աշխատության էջ 374-ում հիշեցնում է. ուր կային հինգ եկեղեցիներ:

Սասունի վերոհիշյալ տասը գավառների վարչական բաժանումը թուրք կառավարությունն այնպես էր անում, որ նրանք իրարից կտրված և բաժան-բաժան լինեին, որի համար մի մասին կցում էր Մուշի մուքասարիֆոթյան, մի մասին Բադեշին, մի մասին Սղերտին, մի մասին **Գենջին** և **Փասուրին,** որպեսզի նրանք իրար հետ շատ չշփվեին: Բուն Սասունը, իր կենտրոնական գյուղերով, մի 50-60 տարի առաջ, դեռ մինչև այժմ ապրողներն ու հիշողներն են պատմում, կցվում էին Դիարբեքիրին, ուր 3-4 օր ճամփորդելով հազիվ էին հասնում, այնինչ Մուշը ընդամենը 4-5 ժամվա ճանապարհ էր բուն Սասունից: Այս «բաժանեա զի տիրեսցի» քաղաքականությունն էր, որ կիրառվում էր Թուրքիայում: Սասունի հարավային մասի **բադկանցի,** **բադրանցի** (Բաքրանցի), **խիանցի** և այլ գյուղերի քրդերին Սասունի լեռների ա-

րոտավայրերն էր հատկացվում, որպես այդ մասի «ամառային» բնակիչների, որպեսզի թափառաշրջիկ այդ քրդերը տեր դառնային, «տեղավորվեին» Սասունում և ընդհարումներ առաջանային, ինչպես և լինում էր 1820-30 թթ. մինչև 1915թ. կոտորածը, երբ Սասունը մնաց առանց սասունցիների:

Սասունից դեպի հարավ հոսող ջրերը կազմում են երկու մեծ գետեր՝ **Բաթմանի** և **Խազալիկի**, որոնք իրար միանում են Սասունի հարավային ծայրին, **Բահմդա** և **Կամհոկ** գյուղերի մոտ, իսկ քիչ հյուսիս՝ **Դահլըկ** կոչված գյուղի մոտ Տալվորիկի ջրի ձախ ափից նրանց միանում է Ծովասարից Սասունի բերդի կողերով հոսող **Կապասգետ** և **Կուսգետի** իրար միացած **Խաբլջոզից** անցնող գետը: **Խազալիկ-Խուլքի** ջուր գետերի վրա կառուցված է **Փրա Գերթո** (Գերթոյի կամուրջ) քարաշեն, կամարակապ ամուր կամուրջը, իսկ վերոհիշյալ գետերից կազմված **Բաթման-սուի** վրա՝ **Փրա Բաթման** հռչակավոր կամուրջը:

Փրա Գերթոն (Գերթոյի կամուրջը) Խազալիկի ջրի վրա, Կամհոկ (քրդ.) գյուղի մոտ կառուցված մի քարաշեն կամարակապ կամուրջ է: Կամուրջը կոչվել է կառուցող Գերթո վարպետի անունով և կամուրջը, որի վրա կա և նրա հիշատակարանը: Փրա Գերթոյի և Փրա Բաթմանի կառուցման քարերը նույն կարմիր գույնի քարեր են:

Փրա Բաթման (Բաթմանի կամուրջ) կամուրջը կառուցված է, ըստ ավանդության, **Բաթման** անունով մի վարպետի ձեռքով, որից և նրա անունով էլ կոչվել է: Փրա Բաթմանն ունի 50-60 մ երկարություն և այնքան լայն է, որ երկու մեծ ավտոմեքենաներ միաժամանակ ազատ անցուղարձ կարող են անել՝ եզերքներով էլ մարդիկ անց ու դարձ կատարելով: Գետի մակերեսից կամուրջը 4-5 մետր բարձր է, կամրջի երկարության տակ հինգ գուղեր (սյուններ) կան: Կամրջի երկու ծայրերին, գետեզերքների մասում երկու կամարակապ խցիկներ կան, որոնց մեջ երկու զինված պահակներ են մնում՝ մեկը դեպի հարավ, մյուսը դեպի հյուսիս նայող լուսամուտով հսկելու համար: Բաթմանի կամրջի հիմնադրման մասին պատմվում է հետևյալ ավանդությունը. Բաթմանը իր կամրջի հիմքը գցելիս, հաջորդ օրը գալիս է տեսնում, որ հիմք չկա, ջուրը տարել է: Այս բանը մի քանի անգամ կրկնվում է, մի օր էլ երազում տեսնում է մի ծերունու, որ ասում է՝ հիմքում մի մարդ կամ կենդանի ողջ-ողջ պիտի դնել և պատը նրա վրա, այն էլ առավոտյան առաջին հանդիպող մարդու կամ կենդանուն: Բաթմանն առավոտյան աշխատանքն սկսելիս նկատում է, որ իր սիրած կինն ու որսի թագին գալիս են, հուզվում է, բայց նկատի ունենալով, որ շունն առաջ է գալիս, մի քիչ ուրախանում է, որ գոնե շունը «կզոհվի»: Սակայն հաց բերող կնոջ ոտքին քար է կաշում: Ձեռքից կերակրի ամանն ընկնում է, և

շունը զբաղվելով թափած կերակրի լպստելով, ուշանում է, իսկ մինչ այդ կինը հասնում է ամուսնու մոտ: Բաթմանը տխրում է, կինը հարցնում է տխրության պատճառը, մարդն ասում է իր կնոջը տեսած երազի մասին: Կինը թե՛ մահը մահ է, ես էլ քու շինած կամրջին մատաղ լինեմ, իսկ դու շինիր հավիտյան չքանդվող կամուրջդ, ու քու աշխատանքը թող ամենա հինի:

Բաթմանը կնոջը ողջ-ողջ դնում է կամրջի հիմքում ու սկսում հաջող կառուցել կամուրջը, որի պատերի բարձրացման հետ իր աչքի առաջ բարձրանում է կնոջ չքնաղ արձանը կամրջի հարավային ճակատի մեջ, որի կրծքերի պտուկներից կաթնադբյուր է հոսում, անցող-դարձող ճամփորդներն էլ իրենց ծարավն են հագեցնում: Բաթմանի վարպետական տաղանդի մասին ավանդաբար պատմում են, թե նա աշակերտն է եղել Դիարբեքիի պատմական կամուրջը կառուցող վարպետի և նախքան այդ կամրջի կառուցումը խնդրել է իր վարպետին, որ նույն նախագծով թույլ տա իրեն Բաթմանի վրա կամուրջ կառուցելու, խոստանալով Դիարբեքիի կամրջին անհրաժեշտ բոլոր քարերը ջորիներով ուղարկել Բաթմանից Դիարբեքի: Վարպետը համաձայնվում է ու միասին սկսում են կառուցել: Երբ Բաթմանն իր կամրջի վերջին քարն է դնում, իր վարպետի ջորիների քարավանն է գալիս քար տանելու: Բաթմանը միայն մի քար է ուղարկում, քարավանը դատարկ ետ վերադարձնում: Բաթմանը գրում է. «Ձեզ մի քար է միայն պակասում»: Իրոք, Դիարբեքիի կամրջի համար միայն մի քարի պահանջ է եղել, սակայն վարպետն իր աշակերտին քննելու, ստուգելու համար փոխանակ մի ջորի ուղարկելու՝ քարավան է ուղարկում: Երբ ուսուցիչ-վարպետը տեսնում է քարավանի դատարկ վերադառնալը, միայն մի քար ու իր աշակերտի երկտողն է ստանում, շտապ մարդ է ուղարկում և Բաթմանին կանչում իր մոտ: Բաթմանը գնում է: Վարպետը հարցնում է, թե ինչու միայն մի քար է ուղարկել: Նա պատասխանում է՝ Ձեզ միայն մի քար պետք է պակաս մնացած լինի: Վարպետը տեսնում է, որ իր աշակերտն արդեն իրեն գերազանցել է, ավելորդ է համարում այլևս իր ապրելը և իր մուրճը տալով Բաթմանին, ինքնասպան է լինում:

Փրա Բաթմանի կամրջի մասին նախաքրիստոնեական ավանդության մեջ էլ է հիշվում: Երբ Գրիգոր Լուսավորիչը Տարոնում, Սբ. Կարապետի վանքի տեղում հեթանոսական կենտրոնը քանդում էր, քրմերին կոտորում, Դեմետր և Գիսանե պետերին սպանում և այրելով նրանց մարմինը, մոխիրներն էլ ուղարկում է «Փրա Բաթմանի» մոտ ջուրը թափել տալիս, մի կաղ քուրմ գալիս խնդրում է, որ իրեն չսպանեն: Գ. Սրվանձտյանցն իր «Գրոց ու Բրոց» աշխատության մեջ խոսելով այդ մասին, էջ 68-ում գրում է

**«Լուսավորիչ ժողովեց դիւան լցեց զնդան,
Կաղն դեն եկաւ ասաց, յաման,
Չիս մի դներ մութ զընդան
Կեղնիմ վանքին ես փոշեհան
Տանեն թափեն Փրե Բաթման
Մինչ օր Քրիստոս գա դատաստան»:**

Փրա Բաթմանի մասին սասունցի ժողովուրդը շատ այլ ավանդու-
թյուններ էր պատմում և այժմ էլ պատմում են դեռ:

Փրա Բաթմանին մոտիկ է Տիգրանակերտը (Մարտիրոսաց քաղա-
քը):

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ (ՄՈՒՖԱՐԿԻՆ, ՖԱՐԽԻՆ)

Աղծնիքի հարավային մասի մեջ էր գտնվում, ըստ Պլուտարքոսի,
Տիգրանակերտ քաղաքը, որ «Տիգրանին հաճելի բան արած լինելու
համար բազմաթիվ շինություններով գեղեցկացրին Տիգրանակերտ
քաղաքը»:⁴⁸

Ըստ հին հունական աշխարհագրագետների տվյալների, Աղծնիքի
այդ մասումն էլ «Մասիուս մի լեռնաշղթա կար, որ բաժանում էր մի
բարձր լեռնագագաթ, դա Սասու սարն է և Մուշկի երկիրը (Սասուն,
Մուշ)⁴⁹»:

Տիգրանակերտը, որ այժմ կոչվում է **Ֆարխին**, կոչվել է նաև **Մու-
ֆարկին**, **Միաֆարխին** և **Մարտիրոսաց** քաղաք: Դա կառուցված է
Տիգրան Մեծի (2-րդի) ժամանակ և գտնվում է Տիգրան 2-րդի ժամա-
նակվա պատմական Հայաստանի կենտրոնում՝ Տավրոս լեռան հարա-
վային ստորոտում:

Տիգրանակերտը շրջապատված է զույգ պարիսպներով՝ մեկը մյու-
սից չորս մետր հեռավորության վրա: Յուրաքանչյուր պարսպի հաս-
տությունը մոտ երկու մետր ժեռ քարից շարած: Քաղաք մտնելու հա-
մար չորս դռներ կան պարսպապատ: Մեկը կոչվում է **Աղբյուրի դար-
պաս**, մյուսը՝ **Ղալֆայի դարպաս**, երրորդը՝ **Հյուսիսային** դարպաս
կամ **Ֆարհանդի** (այդ կողմի շրջանի անվամբ) դարպաս, չորրորդը՝
Տիգրանի միջնաբերդը, իշխանական բերդը, մի ապառաժ բլուրի
վրա, որ և կազմել է բուն Տիգրանակերտը՝ թագավորի զինվորական-
ների և պալատական իշխանների բնակավայրը ու զորանոցները:
Պարսպի մեջ իրարից որոշ հեռավորության վրա կան և՛ քառանկյունի,
և՛ կլոր բլուրներ (բերդեր): Տիգրանակերտից գետ չի անցնում, ունի ե-
րեք աղբյուրներ հյուսիսային դարպասի դրսի մասում, հարավային

դարպասինը՝ ներսում և մեծ աղբյուր է: Դրսի աղբյուրների ջուրը բեր-
վել է Ղալֆայի սարի ստորոտից, քաղաքից ոչ հեռու: Դրանք փաստո-
րեն ջրանցքներ են, որոնց ջրով շրջապատի դաշտն էր ջրվում: Պատ-
մում են, թե պատերազմի ժամանակ այդ ջրերը հոսեցնում էին երկու
պարիսպների միջի տարածությունում, ստեղծելով արհեստական օ-
ղակաձև անանցանելի լիճ, «ջրապարիսպ»: Այդ կատարվում էր
պարսպից դուրս բնակվողներին ներս՝ միջնաբերդ ընդունելուց, տե-
ղափոխելուց հետո: Չորս դարպասները փակում և զիֆթում (ծյուրում)
էին, որ ջուրը դուրս չիոսի:

Առաքելոց կամ Թարգմանչաց վանքը գտնվում է Սասունի **Սիմ**
(Կուրտըկ) լեռան **Ծիրնկատարի** հյուսիսային ստորոտում, **Մուշ** քա-
ղաքի հարավ- արևելյան մասում, Մուշից 3-4 կմ հեռու, մի բարձրու-
թյան տափարակ վայրում, որից երևում են **Բերդակ** և **Արադ** գյուղերը,
որոնց միջի փոքրիկ դաշտը Մշո դաշտի մի լեզվակն է կազմում, որ եր-
կարել է դեպի **Ծիրնկատար** գագաթի ստորոտը, դեպի **Հավատվորիկ**
գյուղը:

Այդ վանքը Սասունի Թոռնիկյան թագավորության ժամանակ (Ժ-ԺԳ
դդ.) եղել է կրոնական կենտրոն և թագավորների պանթեոն: 1073
թվականին ճորտուհանել Մամիկոնյան թագավորն իր հայրական գյուղ
Բերդակը տալով Առաքելոց վանքին, իր գերդաստանի համար պան-
թեոնի տեղ է ստանում այդ ժամանակվա վանահայր Պողոս Տարոն-
ցուց: Այդ գրված է «Սասունցի Ավետարանի» և «Ճառընտիրի» մեջ, ո-
րը գտնվում է մեր մատենադարանում, կշռում է 32 կգ (տես ձեռագիր
նո. 7729): Առաքելոց վանքի եկեղեցու դուռը գտնվում է Հայաստանի
Պետական Պատմության թանգարանում, այժմ (1949թ.) Լինինգրադի
Երմիտաժում՝ ժամանակավոր ցուցադրման համար:

Առաքելոց վանքում թաղված են *Մովսես Խորենացին, Դավիթ Ան-
հաղթը, Մամբրե, Եզնիկ Կողբացին, Հակոբ Մշեցին, Ղազար Փարպե-
ցին, Ասողիկը, Գլակա եղբայր Եղիազարը, Պողոս Տարոնեցին, ճոր-
տուհանել հայոց արքան (արևելյան կողմ), Սահակ և Համազասպ իշ-
խանները (հյուսիսային կողմ), որոնք խաչքարեր ունեն իրենց վրա*:⁵⁰

Ստորև դնում ենք արձանագրություններ: Վերցված Հ.Ն. Սարգսյա-
նից.

«Եւ եմ արձանագրութիւնք իւրաքանչիւրոցն այսոքիկ սկսեալ ի հա-
րաւոյ (Առաքելոց վանքի գերեզմանագրերից):

ա) Ի ԹՅ ՇՂԳ կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսուրն ստեփ: ճոնկանն
ննջեցելոց ի քս յիշ աղաչ. զմեղաւոր զԳորգ ճոնակ:

բ) Ի ԹՅ ՇՂԳ կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսութն տն Դաւթի Անյաղթ
փիլիսոփայի յիշեցեք ի քս աղաչեմ զմեղուցեալս Գեորգ-ճոնակս յի-
շե...»:

զ) Պողոս վարդապետ հանգուցեալ ի քս յս (զոմանէ ասեն ասանդութեամբ թէ Տարօնեցին է):

դ) Տր Ղազար և տր Ստեփանոսի ի ԹՅ: ՇՅԴ: Կանգնեցաւ խաչս և նորոգեցաւ խաչս և նորոգեցաւ սբ. առաքեալքս ած ողորմի աշխատողաց տորա...»:

ե) ... Եւ պատուական Պետրոս քահանայ որ կանգնեաց զխաչս, զայս ի բարեխաւսութիւն... ՇՅԲ գլետու գծողս.

զ) (Անգիր)

է) Ի ԹՅ ՌԺԱ Թումա վարդապետ հանգուցեալ ի քս յս ի տր մեր:

ը) Ի թվականոթն հայոց ՇՂ կանկ: (Ի կողմանէ) ... Պետրոսի քահանայի և Կոստանդէ յիշեսցիք ի քս աղաչեն և գգործողս... ի սու... ի նվարի...ժ. կա:

թ) Ի ԹՎԿ Յ ՈԼԱ ես խաչիկ որ զխաչս կանգնեցի փրկութեան հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց յիշեսցիք ի քս աղաչեն:

Ընդ մէջ հինգերորդին և վեցերորդին կայ միւս ևս անգիր: «Մենաստանս Առաքելոց կոչի և Գլաձորոյ վանք, թերևս վասն խորանդունդ ձորոյն որ է յաջմէ մենաստանին, իսկ ստուգութիւն անուանակոչութեանս է ի յիշատակարանի գրոցս այսպէս. Գրեցաւ սուրբ անտարանս ի թուականութեանս հայոց ՋՅ-ի գաւառս, Տարօնոյ ի վասնս Գլաձորոյ ի դրունս սուրբ առաքելոցն, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Թադէոս եպիսկոպոսի»: Այլ է ի նմանէ և Գլաձոր վանք ի Վայոց ձոր գաւառի յաշխարհէն Սիւնեաց»:⁵¹

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Դրանք թվով տասը գեղաքանդակ խաչքարեր էին, որ դրված էին քարե պատվանդանի վրա: Ավանդությունը «Թարգմանչաց գերեզման» է կոչում այդ լուռ հիշատակարանները: Նրանցից մեկի վրա ես կարդացի հայոց անպարտելի փիլիսոփայի՝ Դավիթ Անհաղթի անունը:

Երկու փոքրիկ տապաններից մեկը Մովսես Խորենացու, իսկ մյուսը Մամբրե Վերծանողի տապաններն են: Մի դամբարան ս. Ղազար Փարպեցունն է: Այդտեղ թաղված են Սահակ և Համազասպ իշխանները»:⁵²

Սբ. Կարապետի կամ Գլակա վանքը կոչվում է նաև Մշո Սուլթան Սբ. Կարապետ, որ գտնվում է Մշո դաշտի հյուսիս-արևմուտքում երկարող Քարկե կամ Իննակնյան լեռան հարավային, դեպի Մշո դաշտը նայող ստորոտի վրա, դաշտի տափարակությունից 3-4 կիլոմետր բարձր, **Սորդար** գյուղի հյուսիսում և **Կվարս** ու **Բաղլու** գյուղերի միջև:

Եկեղեցու վրա կառուցված էին երկու մեծ գմբեթ խորանի կտուրից

բարձրացող և մի զանգակատուն եկեղեցու դռան մասի վրա, որը շատ բարձր էր ութը մարմարյա կլոր սյուների վրա կանգնած: Նրա մեջ կախված զանգերի ձայնը ղողանջում էր Մշո դաշտի գյուղերի այն մասի վրա, որ գտնվում էին **Արածանիի** ձախափնյա դաշտում:

Վանքը պարսպապատած էր, ուներ երկու դարպաս, մեկը դեպի դաշտ (հարավ.) **Հավատամքի** կողմը, մյուսը դեպի հյուսիս՝ լուսաղբյուրի կողմը: Վանքի պարսպի ներսում, **Նորաշեն** կոչվող մասում կար Սբ. Հարությունի մատուռը, ուր հեթանոսության ժամանակ, նախքան Հայաստանում քրիստոնեության ընդունվելը, հեթանոսական կրոնի օջախ՝ ատրուշան է եղել և Դեմետր ու Գիսանե քրմապետներն են պաշտամունք մատուցել: Ըստ Ձենոբ Գլակի՝ այդ վանքի առաջին վանահոր և Հովհան Մամիկոնյան կաթողիկոսի «Տարօնոյ պատմութիւն» գրքերի, քրմատունը Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով քանդված է և տեղն այդ մատուռը կառուցված:

Սբ. Կարապետի եկեղեցին կառուցված է 16 մարմարյա հաստ սյուների վրա, որոնց վրա էլ հենվում են եկեղեցու 25 կամարները՝ կազմելով եկեղեցու կամար ծածկը, որի մեջ 1500-2000 մարդ էր տեղավորվում: Եկեղեցու դռան առաջ մարմարյա սալահատակ էր, ընդարձակ և կիսաշրջանաձև մի տարածություն, որի շրջագծի վրա 1-2 մետր բարձր մարմարյա սյուներն իրար միանում էին երկաթյա ցանցաճաղերով: Վանքի խորանի աջ կողքին, եկեղեցու մեջ առանձին մի մատուռ կար միայն Ս. Կարապետի գերեզմանի համար, ուր կանանց մուտքն արգելված էր կրոնական օրենքով և ուխտավոր կանայք մուտք չէին գործում այդ մատուռը, թե չէ «կծռին» (կխելազարվեին): Սբ. Կարապետի վանքումն են թաղվել Մամիկոնյանք, Գայլ Վահանի, ինչպես և Սասունի թագավորության հիմնադիր Թոռնիկ Մամիկոնյանի աճյունները: Ըստ Արիստակես Ուռնայեցի պատմիչի գրածի՝ Թոռնիկը Փիլարտոսի դեմ մղած հաղթական պատերազմից հետո, դավադրությամբ սպանվում է և գլխի թասակը Փիլարտոսի հրամանով բերում են իրեն, որի մեջ, խնջույքների ժամանակ զինի էր լցնում և խնում, իսկ Թոռնիկի մարմինն այրել է տալիս և աճյունը թույլ տալիս տանել, թաղել Սբ. Կարապետ վանքում: Փիլարտոս Ամանուսը Մարաշի հայ իշխանն էր, որ ուզում էր Թոռնիկյանների իշխանությունը ենթարկել իրեն:

Սբ. Կարապետ վանքում կար ժառանգավորաց գիշերօթիկ դպրոց 60-80 աշակերտներով: Վանքի վերջին վանահայրը Սասունի Աիրոնք գյուղացի Վարդան վարդապետ Հակոբյանն էր: Հարուստ վանք էր, ուներ իր կալվածքներն ու բազմաթիվ անասունները (տողերիս գրողը 1900-1907 թվականներին սովորել է այդ վանքում): Նրա զանձարանն ու ձեռագրերը 1916թ. նույն վանքի դպրոցի դասատու Հակոբ Ստեփա-

նյաճը ազատել, փոխադրել է Էջմիածին: Ձեռագրերից «Գավազանագիրք»-ը գտնվում է Մատենադարանում (Նո. 2901), որի հեղինակն է նույն վանքի լուսարար Կարապետ վարդապետը:

1915թ. Մշո Աբ. Կարապետի վանքի միաբանությանը կոտորվում, իսկ վանքը թնդանոթներով քանդում են: Կոտորածից ազատվում են երկու ուսուցիչներ՝ Մկրտիչ Տ. Մկրտչյանը՝ Սասունի Ահրոնք գյուղացի և Հակոբ Դանիելյանը՝ Տարոնի Ջիարեթ գյուղացի, որի հայրը նույնպես Սասունի Ահրոնք գյուղից է եղել, իսկ մայրը մշեցի և ապրել են Ջիարեթում:

Ըստ Հակոբ Դանիելյանի՝ ակամատեսի պատմածի, 1916թ., երբ ռուսական բանակը գրավում է Մուշն ու Աբ. Կարապետի վանքը, ինքը՝ Հակոբը, Էջմիածնի կողմից նշանակված մի հանձնաժողովի կազմով մեկնում է Աբ. Կարապետի վանք: Այդ հանձնաժողովի անդամներն են եղել Ավետիք Տ. Պողոսյանը, Բահատուր Բահատրյանը և մի ուրիշ սարկավագ, Հակոբի անդամությամբ: Հակոբը 15 տարի ապրած լինելով Աբ. Կարապետ վանքում և աշխատելով որպես ուսուցիչ, մեղվաբույծ և հետո էլ վանքի «վերակացու» (ընդհանուր հսկիչ) և Աբ. Կարապետի վանքի գաղտնի գանձարան-պահարանի վայրին տեղյակ մարդ էր: Պահեստները երկուսն են լինում. մեկը թուրքերի կողմից հայտնաբերված, իսկ մյուսը՝ որի մեջ են եղել գույքի խոշոր մասը, հանձնաժողովը գտնում է, երկու սայլերի վրա բարձրում և տեղափոխում Էջմիածնի վանքը՝ ցուցակների հետ միասին: Այդ գույքի մեջ է եղել «Հեթումի մի ավետարանը» և նույն վանքի «Գավազանագիրքը», գրված վանքի վարդապետներից մեկի՝ Կարապետի ձեռքով: «Գավազանագրքում» գրված է նաև Տարոնի վերջին տարիների դեպքերի նկարագրությունը:⁵³

Ըստ այդ հուշերի, Աբ. Կարապետ վանքի և կալվածքների հատակագիծը ինքը՝ Հայկ Դանիելյանն է Մակար Խարախանյանի ⁵⁴ հետ գծել և ուղարկել Երուսաղեմ՝ Սահակ վարդապետ Աստվածատրյանին: Վանքն ունեցել է երեք ընդարձակ կալվածքներ՝ «Վերին փագա», «Ներքին փագա» և «Վանից Ձոր» կամ Միրաշ կույղ, որ ընդարձակ տարածությամբ անտառ էր:

Վանքը 1914-15թթ. ունեցել է 1500 ոչխար, տասներկու «լուծք» քաշող ուժ, յուրաքանչյուր լուծքը երկու գոմեշ և երկու եզից բաղկացած, ընդամենը 24 գոմեշ և 24 եզ լծքաշ, չհաշված կթու և այլ խոշոր եղջերավոր անասունները: Վանքի թեմին էին պատկանում Խնուսը, Մանազկերտը, Բուլանուխը, Մշո դաշտը, Վարդոն, Ճապաղաշուրը, որտեղից վանքն ստանում էր ցորեն, յուղ, պանիր, ոչխար, ուլ, գառ, մատաղացու որպես «պտղի» (նվեր՝ ըստ կարողության) Աբ. Կարապետի ուխտի օրը: Տոնը վարդավառն էր, ուր այդ օրերին 8-10 հազար ուխ-

տավորներ էին գալիս մոտիկ և հեռու վայրերից՝ նույնիսկ Կովկասից և արտասահմանյան երկրներից: Այդ օրը տոնավաճառ էր լինում, հատուկ խանութներ էին շինում Մուշի և այլ վայրերից եկող առևտրականները, Դիարեթքից, Բիթլիսից, Էրզրումից ապրանքներ էին բերում, ուխտավորներին վաճառում: Փահլևանների (լարախաղաց) մրցություն էր լինում, որին մասնակցում էին 15-20 փահլևաններ: Աշուղների, երգիչ-պարողների մրցություններ էլ էին տեղի ունենում:

Վանքի դպրոցն ուներ 80 աշակերտ՝ ուսման յոթ տարվա ընթացքով: Վանքի միաբաններն էին՝ վեց վարդապետ, վանահայրը՝ Սասունի Ահրոնք գյուղացի՝ Վարդան վարդապետ Հակոբյանը, և 50-55 այլ միաբաններ՝ տնտես, հովիվ, նորադար (պահակ), կաթ մշակող տնտեսուհիներ, մի կույր ժամագործ՝ Խաչո անունով, որ կույր վիճակում զարթուցիչ ժամացույցներ էր պատրաստում:

Մշո. Աբ. Կարապետ վանքը հանդիսացել է մշակութային գլխավոր օջախներից մեկը Տարոնի և Սասունի համար, որի մտավորականությունը մեծ մասամբ այդ վանքի, նաև Առաքելոց և Հովհաննու վանքերի դպրոցների շրջանավարտներն էին: Նրանք Տարոնում և Սասունում ուսուցչական աշխատանքներ էին կատարում: Աբ. Կարապետ վանքում Խրիմյան Հայրիկի և Գարեգին Սրվանձտյանցի ջանքերով 1863թ. մինչև 1865թ լույս է տեսնում «Լրատար Արծվիկ Տարոնոյ» ամսագիրը, որի տպարանը նույն մարդկանց միջոցով բերված էր Վարագա վանքից: Այդ մասին Գ. Լևոնյանը գրում է.

«1863 թ. Խրիմյանը նշանակվում է Մուշի առաջնորդ: Նա գնում է Տարոն՝ հետը տեղափոխելով և իր տպարանը: Այնտեղ Գլակա (Աբ. Կարապետի-Վ.Պ.) վանքում իր աշակերտ Գարեգին Սրվանձտյանցի խմբագրությամբ սկսում է լույս տեսնել «Արծվիկ Տարոնոյ» ամսագիրը՝ իր գոյությունը պահելով մինչև 1865 թվականի կեսը:⁵⁵

Աբ. Հովհաննես վանքը Աբ. Կարապետի վանքի հակադիր՝ Մշո դաշտի հարավի, Սասունի Կուրտըկ լեռան արևմտյան շղթայի հյուսիս ստորոտում է շինված և ինչպես Ս. Կարապետից (հյուսիսից), այնպես էլ Աբ. Հովհաննես վանքից (հարավից), երևում է Մշո ընդարձակ և հարթ դաշտավայրը, որին կիսում է Արածանի կամ Մուրադ գետը, Արևելյան Եփրատը, ձախ ափի կեսը թողնելով Աբ. Հովհաննես վանքի կողմը, իսկ աջ ափը՝ Սբ. Կարապետի կողմը:

Սասունի պատմա-ազգագրական տեսությունը, նրա մանրամասն տեղագրությունը և վերջինիս պատկանող ավանդությունները, որ մենք մինչև այժմ գրեցինք, վերաբերում են պատմական Սասունին, որը գտնվում է Թուրքիայում և, որպես տերիտորիա, բաժանվել է Սղերդի, Մուշի և Բաղեշի նորակազմ վիլայեթների վրա, ըստ որի, մեծ մասն ընկնում է Սղերդի վիլայեթի մեջ:

ԱՆՈՒՆԸ

Գտնված տեղը

1. Անդղա գետ
 2. Արքիկ
 3. Բաթմանի կամուրջ
 4. Դեղդիս կամ Տեխտիս
 5. Դաշտու-պատրիալ
 6. Խլաթ, Ախլաթ
 7. Ծովասար
 8. Ծծմակաքիթ
 9. Կաթնաղբյուր
 10. Կանաչ քաղաք
 11. Կապուտկող բերդը
 12. Ճապաղջուր
 13. Մարաթուկ
 14. Մատղվանք
 15. Մարաթկա ջուր
 16. Մարութա Ածածին
 17. Մուշ
 18. Նեմրուք (սար)
 19. Պղնձե քաղաք
 20. Սասուն (Սասու)
 21. Սեղան Սար
 22. Սև սար
 23. Ֆարկին (Ֆարխին)
- Տիգրիսի հյուսիս- արևմտյան վտակների մեկը:
Բուն Սասունի մի գյուղն է բերդից 8-9 կմ հարավ-արևմուտք
Փրա Բաթմանն է (տես նկարագրությունը)
Գյուղ Սասունում
Գյուղ Սասունում, հավանաբար Խուրի
Դաշտամիրը
Միջնադարյան հայտնի քաղաքը, այժմ՝ Խլաթ գյուղը
Սասնո հայտնի լեռներից մեկը,
«Դավթի բերդի» հյուսիսում՝ 5-6 կմ
Կուրտուկ-Ծիրնկատարից արևելք մի լեռ,
որ քթածև իջնում է Մշո դաշտը
Մարութա սարի վրա՝ անմահության աղբյուր
«Դավթի բերդի»-ին կից Քաղքիկ, այժմյան Այգեշատ գյուղը
Կապույտ բերդը, Խլաթի իշխանին պատկանող բերդ:
Տարոնի Գուրգուռից արևմուտք դեպի Բալու
Մարութա սարն է, Ջղլա գլուխ սուրբ Մարաթուկը
Փսանքի Գոմուց վանքը, որ Մատնավանք էլ է կոչվում
Մարաթուկի մոտից անցնող գետը, Սասնո ջուր է կոչվում
Մարութա սարի սուրբ Աստվածածին վանքը, ուխտատեղի
Տարոնի մեծ քաղաքը Կուրտուկ լեռան հյուսիսային ստորոտում
Մշո դաշտի արևելյան ծայրում, որից արևելք Վանա ծովն է:
Առասպելական քաղաք, լաբիրինթոս
Դավթի բերդը, որի անվամբ կոչվում է ամբողջ Սասունը (տես)
Սար Մուշի և Սասնո սահմանում, Տավրոսի միջին մասում
Սասունի Բռնաշենի հյուսիսում, անտառապատ սար
Բուն Տիգրանակերտը՝ այժմ Ֆարխին, Սասնո հարավային ծայրում:

Պատմական Սասունի ազգաբնակչության այն մասը, որ 1915թ. կոտորածին, դիմադրելով թրքական դաժան սրին ու զարհուրելի ուժիորներին մինչև ռուսական բանակի Մուշ հասնելը (1916թ. մարտ), ազատվելով, հասել է Կովկաս ու բնակություն հաստատել Ալազյազի լանջերին, Խորհրդային Հայաստանի չքնաղ այդ լեռնամասում, իր նոր Սասունից, Վերին և Ներքին Սասունաշեն, Վերին և Ներքին Բազմաբերդ, Կաթավաձոր, Պարտիզակ, Ազարակ, Ավան, Ուջան, Մաղդա (այժմ Լեռնարոտ), Դիան, Իրինդ, Շղարշիկ, Ոսկեթաս, Ահազի (այժմ Զովասար), Այնալու (այժմ Դավթաշեն), Մեհրիբան (այժմ Կաթնաղբյուր), Աշնակ և այլ գյուղերում, սիրել իր նոր կյանքը:

Այդ գյուղերում այժմ ապրող Սասունի հին սերնդի ներկայացուցիչները, որոնք իրենց եռանդը դրել են նոր կյանքի ստեղծման գործում, հանդիսացել են աղբյուր իմ «Սասունի Ազգագրություն» աշխատության թե՛ հին Սասունի և թե՛ նոր Սասունիկի համար:

Սասունցիաբնակ վերոհիշյալ գյուղերը գտնվում են Աշտարակի և Թալինի շրջաններում:

ՍԱՍՈՒՆ ԳԱՎԱՌԻ ՏԱՍԸ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՏՆԵՐԻ ԵՎ ՇՆՁԵՐԻ ԹՎԻ

1. Բուն Սասուն-Բոզկան	16	գյուղ
2. Շատախ	7	
3. Տալկորիկ	12	
4. Խուր-Բռնաշեն	42	
5. Փսանք	41	
6. Հազգո (Խաբլջոզ)	108	
7. Մոտկան	61	
8. Խիանք	56	
9. Խուլբ	68	
10. Խարզան	128	

Ընդամենը՝ 539

Տարոնը Սասունից բաժանվում է Տավրոսյան լեռներով, որոնք արևելքից՝ Սև Սարից մինչև արևմուտք՝ Խոզմո գագաթը երկարելով, Սասունի և Տարոնի սահմանն են կազմում: Այդ Տավրոսյան «պարիսպը» Տարոնի հարավային սահմանն է կազմում: Տարոնի արևելյան սահմանն են կազմում Նեմրուք, Սիփան և Գրգուռ լեռները՝ ձգված հարավից հյուսիս, որոնցով բաժանվում է Վանի վիլայեթից: Հյուսիսային սահմանը կազմում են Իննակնյան կամ **Քարքե, Քոսուրի և Շարաֆեղի** լեռները՝ արևմուտքից արևելք ձգված, որոնցով բաժանվում է Էրզրումից: Արևմտյան սահմանը վերջանում է **ճապաղջրով, Բալույով՝** սահման ունենալով **Գուռգուռը** (ջրվեժն Արածանու) և **Ուրուխից Կվարս** հարավից հյուսիս ձգվող սահմանները:

Տարոնի (Մշո դաշտ) ափսեաձև հարթությունը, որ ձգված է արևելքից արևմուտք ուղղությամբ, ողողվում է Արածանի (Մուրադ) գետով և Մեղրագետով, որոնց մեջ հոսում են **Տավրոս լեռների, Նեմրուքի, Սիփանի, Գրգուռի, Իննակնյանի և Քոսուրի** լեռներից հոսող բազմաթիվ գետեր և գետակներ:

Տարոնի մասին, նրա բնակչության մասին Մովսես Խորենացին գրում է.

«Յետ նաւելոյ Քսիսութիայ ի հայս և դիպելոյ ցամաքի, գնաց, ասէ, մի յորդոց նորա կոչեցեալն Սիմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ դիտել գերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի դադարե առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զլեռն Սիմ, և դառնայ անդրէն յարևելս հարաւոյ ուստի եկն, իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն երեսուն ուստերօք և հնգետասան դստերօք և նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն, բնակէ անդրէն ի նոյն գետեզերքն, յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարօն»⁶⁰:

Արածանիի աջ ափին մինչև այժմ կան ավերակներ, որ «Տաղոնք» (Տարոնքի) էին կոչվում բնակիչների կողմից:

Տարոնի առաջին բնակիչները, ըստ Մովսես Խորենացու, եղել են Սիմ նահապետի սերունդը, որ ջրհեղեղից հետո եկել էին Տարոն-Տուրուբերանի հարավային լեռների՝ այժմ՝ Սիմ (Կուռտըկ) լեռան լանջերի վրա բնակվելու և Սեմ նահապետի անունով լեռն էլ Սեմ (Սիմ) է կոչվել:

Տարոն անունն էլ Սեմ նահապետի փոքր որդու՝ Տարբոնի անունով, որին բաժին ընկած վայրը եղավ Տարոնը:

Տարբոնն ունենում է բազմաթիվ տղաներ ու աղջիկներ, որոնք Տարոնում ապրելով՝ կենտրոնական բնակավայրից «ցրվում են», այդ վայրի անունը մնում է **Ցրոնք**, որ մինչև 1915թ. էլ այդ անունով էր կոչվում գյուղը, և գնում Տարոնի զանազան վայրերում բնակություն հաստատում և ամբողջ դաշտն էլ կոչվում է դաշտ Տարոնի:

Ըստ Խորենացու, Բաբելոնի աշտարակաշինությունից հետո Հայկ Նահապետն էլ Տարոնի Հարք գավառն է իրեն բնակության վայր ընտրել: **Հարք** նշանակում է «Հայոց առաջին բնակավայր»: Տարոնի արևելյան սահմանին կանգնած Նեմրուք սարն էլ այն վայրն է, ուր Հայկը Բելին (Նեբրովթին) սպանում է իր մետի հարվածով:

Տարոնի անվան ծագումն արաբ պատմագիր էլ Վակիթը (748-823) իր «Միջագետքի և Հայաստանի նվաճման պատմություն» գրքում բխեցնում է «Աղջիկ Տարոնի» պատմությունից: Ըստ որում, Տարոնը Խլաթի թագավորի, Խոյի և Սալմաստի տիրոջ դուստրն է, գեղեցիկ և քաջամարտիկ: Նրան շատ ուզողներ են լինում, բայց ինքը ոչ ոքի չի հավանում: Սասունի Սանասար իշխանի որդին է Մուշ(եղ)ը: Հայ իշխանները կռվում են արաբների դեմ: Սանասարի որդի Մուշեղն ու Տարոնը նույն կռվին են մասնակցում և սիրահարվում, բայց Բակուրը Տարոնին փախցնում է և անցնում արաբների կողմը: Հետագայում Տարոնը ազատվում է, վերադառնում Հայաստան և ամուսնանում իր սիրած Մուշ(եղ)ի հետ և ապրում այն երկրում, որ Տարոն հերոսուհու անունով Տարոն է կոչվում, իսկ այդ երկրի գլուխ-քաղաքն էլ Մուշ(եղ)ի անունով Մուշ է կոչվում: Մուշեղը ոչ միայն Տարոնի, այլև Սասունի տերն է դառնում:

Մուշի և Տարոնի մանրամասն տեղագրության, տնտեսական կենցաղի, նյութական մշակույթի, սոցիալական հարաբերությունների վրա կանգ առնելը մեր նյութից դուրս է և այդ մասին կարելի է ծանոթանալ «Լուծայի» 1897-98թթ. գրական հանդեսում, և «Ազգագրական Հանդես»-ի 20-21-րդ հատորներում: Ես կանգ եմ առնում միայն պատմական վայրերի նկարագրման, տեղերի որոշման և 1915թ. կոտորածից առաջ եղած վիճակագրական տվյալների վրա:

Մամիկոնյանների տերիտորիան են կազմել և Տարոնը, և Սասունը, որի համար նրանց պատմական իրար հետ առնչվում է, եթե չասենք նույնն է եղել, իսկ 1915թ. Սասունի գոյամարտը և վիճակագրությունը և Տարոնի, և Սասունի տվյալները ցույց են տալիս այդ երկու հայաշատ գավառների գոյության, ծաղկման և ողբերգական

կործանման իրական տվյալները, որոնք անցնում են պատմության գիրկը:

Տարոնի արևելյան մասից՝ Զուլխուրի դաշտից հոսում է **Մեղրա-գետը**:

Մեղրագետի ակունքի մասին պատմում են, թե մի թոնիր է եղել: Գյուղի երեցի կինը հաց թխելիս մի աղքատ է գալիս և Քրիստոսի սիրու համար մի թարմա հաց խնդրում: Տիրուհին տալիս է հացը, ապա աղքատը նույն աղերսով պանիր է խնդրում, տիրուհին պանիրն էլ է տալիս: Աղքատը Քրիստոսի սիրու համար մի համբույր էլ է խնդրում, տիրուհին իր սիրուն դեմքն է մոտեցնում, և նա մի համբույր տալիս: Երբ աղքատը տիրուհուն համբուրելիս է լինում, քահանան տուն է մտնում և տեսնում: Սոտեմալով տիրուհուն՝ զայրացած հարցնում համբույրի մասին: Տիրուհին ասում է, թե աղքատը Քրիստոսի սիրու համար հաց խնդրեց, տվի, պանիր խնդրեց, տվի, Քրիստոսի սիրու համար հաց խնդրեց, չկարողացա մերժել, համբույր էլ տվի: Քահանան զայրացած ասում է՝ Քրիստոսի սիրու համար քեզ գցիր վառ թոնրի մեջ: Տիրուհին իրեն զգում է վառ թոնրի մեջ: Բոցավառ թոնիրն իսկույն լցվում է մեղրահամ ջրով: Տիրուհին դառնում է ձուկ, մնում գետի ակունքի մեջ, իսկ գետն էլ կոչվում է Մեղրագետ:

Մշո դաշտը գրեթե զուտ հայաբնակ էր և ուներ 102 մեծ և փոքր շեն գյուղեր մինչև 1915թ. հունիս ամսի 28-ը՝ երեխայից մինչև զառամյալ ծերունի, երկսեռ ազգաբնակչությունը զազանաբար բնաջնջվեց թուրքական կառավարության հրամանով: Ահա այդ գյուղերի ցուցակն ըստ 1915 թ. ազգաբնակչության՝

ՏԱՐՈՆԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳՅՈՒԴԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Քուրդմեյդան	50	301	2	15
2. Շեխլան	93	670	1	1
3. Ավզաղբյուր	42	336	4	27
4. Արտիսնք	40	178	18	90
5. Փողրկով	48	286	25	140
6. Խորոնք	23	136	11	55
7. Քարծոր	60	320	7	48
8. Սնձնուտ	26	190	-	-
9. Դզլաղաջ	130	1300	-	-
10. Գոմեր	70	630	-	-
11. Բըլել	22	154	-	-
12. Փեթար	35	297	-	-
13. Բրիմոկ	8	67	3	24
14. Ս. Դովհաննես	5	85	-	-
15. Ս. Կարապետ	1	120	-	-
16. Կվարս	50	400	95	760
17. Բազու	21	248	41	328
18. Դասամավա	25	300	27	214
19. Սալըզան	48	384	3	24
20. Սարդար	56	360	3	17
21. Ուռուղ	60	480	10	80
22. Զիարեթ	182	1127	-	-
23. Մեղդի	32	230	-	-
24. Բաղլու	35	229	-	-
25. Տոմ	23	184	10	80
26. Նորակ	12	96	8	64
27. Կեմիկ	10	80	30	240
28. Խեյբիան	122	830	8	40
29. Գոմս	115	705	-	-
30. Ալատին	20	253	8	40
31. Դերկերտ	36	259	1	5
32. Ավրան	217	1320	3	17
33. Դերզկ (Աշտիշատ)	51	350	1	8

Այստեղ թաղված է Մաշտոցի ընկ.Սահակ կաթողիկոսը

34. Կուրավու	130	1237	-	-
35. Ծխավու	60	486	4	17
			Ծախսու եր կոչվում (Վ.Պ.)	
36. Մատնավանք	1	15	-	-
			Վանքի միաբանության թիվը	
37. Արթերտ	105	747	7	50
			Կոչվում եր Արտերտ	
38. Աղջան	123	1125	8	35
39. Սուլուխ	133	1120	-	-
	Սուլուխի կամարակապ կամուրջը՝ Արածանիի վրա , որ կոչվում է Սուլուխ կամուրջ:			
40. Ղաշղաթաղ	51	342	4	29
41. Խոփեր	37	340	4	17
42. Բըլից	53	394	-	-
43. Հունան (Յունան)	84	584	-	4
44. Ալիջան	113	1120	-	-
45. Շեխ-Ուսուֆ	43	303	3	25
46. Շեխ-Բրիմ	20	200	3	16
47. Խարթոս	60	345	10	88
48. Յրոնք	244	2559	-	-
49. Օրզնոց	93	550	20	104
50. Քրդագոմ	161	1288	20	160
51. Աբլբուհար	32	278	5	50
52. Թիլ	55	450	105	715
	հունաց Վասիլ կայսրի (867թ.) ծննդավայրը			
53. Դվնիկ	55	360	12	56
54. Հացիկ	30	251	7	55
	Մաշտոցի ծննդավայրը			
55. Իրիգակ	70	700	7	40
56. Բոստաքենո	100	977	1	5
57. Գառնի	125	1000	-	-
58. Ջրիկ	85	620	50	400
59. Ծափնա	40	196	-	-
60. Առինջ	120	610	-	-
61. Առինջվանք	48	400	4	30
62. Մոկունք	79	417	10	38
63. Տափե	20	160	-	-
64. Դերգեվանք	75	460	-	-
65. Օղունք	90	620	5	35
66. Սոխգոմ	104	832	8	64
67. Ալիզոնան	33	218	1	2
68. Առաղ	91	698	5	32
69. Բերդակ	150	1020	-	-
7. Առաքելոց վանք	1	11	-	-
	միաբանության թիվը			
71. Հավատվորիկ	165	1250	-	-
	Սասունի Խոծոճվանքից ներգաղթածներ			
72. Մառնիկներ	35	282	3	18
	երկու Մառնիկներ են՝ Վերին, Ներքին			
73. Տալասեկ	19	72	-	-

74. Սգրե	8	54	-	-
75. Բնդխներ	16	143	1	4
76. Շմլակ	49	295	5	33
77. Խասագեղ	423	2776	24	149
78. Քոլոսիկ	29	232	100	750
79. Նորշեն	400	2000	-	-
	Միակ գյուղը, որի բնակիչները կաթուղի էին			
80. Սկրագոմ	78	800	4	20
81. Երիշտեր	80	800	-	-
82. Ավառից	165	1840	6	44
83. Ծղակ	50	356	19	179
84. Ծոգետ	20	160	35	200
85. Վարդխաղ	25	200	45	360
86. Խվներ	44	352	35	280
87. Ավզուտ	77	461	11	38
88. Արագ	30	200	6	50
89. Արքավանք	54	800	-	-
90. Ուշտամ	40	300	8	30
91. Ալիքլբուն	50	485	2	47
92. Դրմերդ (Տրմերտ)	109	372	2	16
	ունի բնեռ.. արծանագր.բերդ և վանք (բլրի վրա), անգլիացի Լայարդը սխալ է գրել տեղի անունը («Իրմերդ» լատիներեն.....ի շփոթելով)			
93. Ավգադբյուր	98	792	2	8
94. Առնիստ	70	600	2	10
95. Աբուլբահար	-	-	-	-
	Ունի համանուն վտակ և ձոր			
96. Արտոնք	147	1050	-	-
97. Վարդենիս	189	1512	-	-
98. Սարե Գոլե	30	240	60	480
	Նշանակում է լճի գլուխ, Մեղրագետի ափին է այդ լիճը, որից նա բխում է, իսկ Մեղրագետի աջ ճյուղը բխում է Նեմրուքի ստորոտից:			
99. Մոզակ	10	80	22	176
100. Մուշաղշեն	60	480	30	290
	մոտիկ է Օձ քաղաքի ավերակները			
101. Երուն	10	80	60	480
102. Օղկան բերդ	-	-	-	-
103. Սիխակ	-	-	-	-

Մուշ քաղաքն ուներ 30000 բնակիչ, որից 15000-ը հայեր էին և 1915 թ. հունիսի 28-ից հուլիսի 1-ը՝ երեք օր դիմադրելով կոտորվեցին:

Այս հարյուր և երեք գյուղերը հայաբնակ գյուղեր էին՝ փռված Մշո դաշտի վրա, Արածանիի և նրա մի ճյուղը կազմող Մեղրագետի աջ և ձախ ափերին, մոտիկ և հեռու վայրերում: Դաշտի հյուսիսային լեռներն Ինճակնյան կամ Քարքե, քիչ արևելք այդ լեռները կտրվում են Աշտիշատի և Սուլուխի միջով անցնող Մուրադ գետով, Արածանի, որի

ծախ ափին սկսվում են և դեպի արևելք ձգվող Աբլբուհարի և Քոսուրի լեռները: Արևելքի լեռներն են Սիփան, Գրգուռ և Նեմրուք, հարավից հայկ. Տավրոսի Սասնո լեռներից Խոզմո, Կուռտըկ (Սիմ), Ծիրնկատար, Սև քար՝ արևմուտքից-արևելք ձգվող կատարներով, իսկ դաշտի արևմտյան մասում լեռներ չկան: Ճապաղջուրի և Գենջի տարածություններն են: Վերոհիշյալ լեռնալանջերի վրա և դաշտում փռվում են պատմական քաղաքների և բերդերի ավերակները, որոնցից գլխավորները հետևյալներն են.

Ողկան կամ Ողական բերդը բոլորած և մի ամրոց էր և գտնվում էր Մշո դաշտի արևմտյան ծայրի Արածանիի աջ եզերքի վրա, ուր ցից ծայրերն սկսում են գետը նեղացնել, Գուրգուռային մոտիկ:⁶¹

Ողկան բերդի հյուսիս-արևմտյան կողմում կան «Ծիծեռն» քաղաքի ավերակները, որոնք երևում են մինչև այժմ էլ (1915թ.), որին մոտակա քրդերը «Ջիգեռն», Զիվգեռն (արծաթ՝ զիվ, գեռն՝ ոսկի) են անվանում: Ծիծեռն քաղաքի գերեզմանատան տապանաքարերը մինչև վերջին տարիները դեռ կանգուն էին: Տեղացիներն երկու բացատրություն են տալիս «Ջիգեռն», «Ծիծեռն» քաղաքին: Քաղաքը առաջին՝ «Ծիծեռնակի» խաչի ու վանքի անունով է կոչվել և երկրորդ՝ երբ Ծիծեռն (Զիվգեռն) քաղաքը պարսից հարձակումներից ավերվում է, բնակչությունն իր ամբողջ ոսկին և արծաթը թափում է մի խոր ջրի մեջ, և դուռը փակում, ծածկում, որից և կոչվել է Ոսկու և արծաթի քաղաք:

Ողկան կամ Ողական բերդին մոտիկ է Արածանիի Գուրգուռա կոչված ջրվեժը, Մշո դաշտի արևմտյան ծայրում, որի համար ժողովուրդն ասում է.

«Էնդուր համար կըսեն Կուրկուռայ, չունքի ձեն կիտայ ուր ձեն իրեք սիաթվայ ճամբայ կերթայ, ու էտ տեղաց բոլորն էլ գիտեն որ շատ անրձև պտի գայ»:

Ամեն ժամանակ չէ, որ այդպես ուժեղ ձայն է հանում Գուրգուռեն, ուժեղ ձայնը դրա համար էլ կապված է անձրևաբերության հետ:

Ողկան բերդի և Գայլ Վահանի մասին ժողովուրդը մինչև այժմ էլ պատմում է հետևյալը.

«Էն վախտն որ պարսիկները զորեղցան ու եկան մըր աշխարհ զնգի թալներու ու հեսիր տաներու, կէր մեկ Գայլ Վահան անունով մարդ, որ շատ կտրիճ էր, եբոր տեսաւ, որ պարսիկներն շատ նեղութիւն կիտան ժողովրդին, նա եկաւ ու էս Կուրկուռայ սարի գլխին գետ անառիկ բերդ շինեց ու գետին վրեն էլ կարմունջ շինեց զնճիլներով, ու էտ բերդի մէջ պահեց զուր ասքար, եբոր պարսիկներ կգորեղնային Գայլ Վահանի վրէն, ինքն զմնճիլների կքակեր որ պարսիկներն չընցնան ուր բերդ, եբոր ինքն կգորեղներ զնճիլներն կթալէր գետի վրէն ու կընցներ էն դին, հմըկայ լէ կա ուր կարմնջի օղերը, որ մեկ մագի չափ

է»:⁶²

Ծծմակաքիթ, Ծծմակ կամ Ծծմբակի մասին Դ. Սարգսյանը⁶³ գրում է. «Ընդ մէջ Մորխայ և Օծ քաղաքի առ ստորոտով երկայնանիստ լերին միոյ ի դաշտէ է Ջերմուկ կոչեցեալ ի բնակչաց Կերմաւ, և ջուր նորա առողջարար հիւանդութեանց, և այլ ջերմուկ գաղջ և ծծմբահոր որ բխէ ի ներքուստ լերին և կոչի Ծծմակ, որ թուի լինել ծծմբակ, և լեռունդ երկայնեալ ձգի ի դաշտն կոյս կոչեցեալ Ծծմակայ քիթ, իբրև երեք ժամաւ հեռի ի Մշոյ յարևելս կոյս ընդ երկայնութեան լերանցն Տորոսի»:

Օծ քաղաքը շինել է Աշոտ Սսակերի որդի Դավիթ Բագրատունին. «Օծ քաղաքի մեծադիր և ամուր բերդը Շամբի եզերքը և լերան կից քաջապէս կերևի դեռ ևս իր բլրած և բարձր դիրքի վրա, ուր մեծ-մեծ աղբյուրներ կը գտնուին և որուն մօտէն կանցնի Ներսիսեան իջնող վտակ մը, որ Շամբեն անցնելով Մեղրագետ կը կառնուի»:⁶⁴

Օծ քաղաքի մասին ականատես Գ. Սրվանձտյանցը գրում է.

«Օծ քաղաքը Մեղրագետի ափի մոտն է, որի շուրջը սալարկված են քարերով և անոր մոտ գմբեթ մը կայ, ակը բազմաչեայ է, այժմ Մուշեղեն է անունը»:⁶⁵

Վիշապաքաղը Աշտիշատի մոտի այն գյուղն է, որ այժմ **Բաղ-Չայ** են կոչում, իսկ Տարոնի պատմիչ Դովհաննես Մամիկոնյան եպիսկոպոսը Վիշապ անունն է տվել:⁶⁶

Վիշապ քաղաքը, Վաղարշակի օրերում հիմնեցին հնդկ գաղթականներ, որը այլ անունով կոչվում է Տերակատար քաղաք:

Մատնավանքը կամ Մատավանքը գտնվում է Մշո դաշտի հյուսիսային երկայնքի միջին մասում, Աշտիշատից կամ Դերբեկից մի ժամ հեռավորության վրա, դեպի դաշտ, դա մի փոքր վանք էր և մինչև 1915թ. էլ շեն վիճակում էր:

Ծիրնկատար կամ Տիրնկատարի մասին Դ. Սարգսյանը գրում է. «Անդ էր ի հնում պատկեր Անհայտ կռոց ի դեպ ընտրեալ վասն նորա զվարյն ամենացանկալի և վսեմատես, իբրու ականարկողի ի վերայ ամենայն գաւառին մշտատես խնամակալու լինել ըստ հեթանոսական մըտոց»:⁶⁷

Ձյունակերտ կամ Ձիւնկերտ քաղաքը կառուցել է Վախթանգ զորավարը և իր կնոջ անունով կոչել է Պորպես:

«... Նորոգեալ ի Վախտանկայ Պարսից զօրավարէ կոչեցաւ Պորպես, մերձ էր Օծ քաղաքին յարևելից հարաւոյ նորա, և յաւերակաց նորա են անշուշտ որ երևին ցարդ ուրեք աննշանք ի Մորխ գիւղն կոչեցեալ Քեաֆիր Մորխ, որ առ երի կայ անընդմիաբար Գրգուռ է և Նեմրուք լերանց»:⁶⁸

ԱՍՏՂԱԲԵՐԴ (ԱՍՏՂԿԱ-ԲԵՐԴ)

Տավրոսի թևերից մեկի վրա, Մուշի հարավ-արևելյան կողմը, դեպի Սասուն բարձունքների վրա, նայում է դեպի Մուշն ու Մշո դաշտը: Հայոց Աստղիկ դիցուհու ամրոցը, ուր հյուր էր ընդունում հրածին Վահագմին, որ հանգստանում էր Աստղիկի մոտ վիշապամարտերից հետո: Բերդի վիթխարի աշտարակներից և պարիսպներից մի մասը դեռ կանգուն մնում են: Կան վիմաքար սենյակներ և քարայրներ: Սասունցիները Մուշ գնալիս կամ Մուշից վերադառնալիս այցելում էին այդ Աստղաբերդը և հետաքրքրությամբ դիտում հսկա բերդի հիմքի ճեղքերից դուրս եկող մրջյունների քարավանը, որոնք կորեկի կամ ցորենի հատիկներ էին դուրս բերում լեռնածածկ ամրոցի գաղտնի պահեստներից մինչև 1915 թվականն էլ:

Հետագայում դա հայտնի է որպես որսորդ Ավոյի բերդ, սակայն ժողովուրդը միայն որպես Աստղնաբերդ է ճանաչում:⁶⁹

ՍՄԲԱՏԱԲԵՐԴ

Մշո դաշտից դեպի հարավ-արևելք, Բընդախնի և Մառնիկ գյուղերի միջև, յուրաքանչյուրից 5 կմ հեռավորության սարի վրա, անտառոտ մի վայրում է գտնվում Սմբատաբերդը: Բերդի հյուսիս և արևմտյան կողմերը ժայռոտ են, իսկ հարավ-արևելքը՝ տափարակ: Բերդի երկարությունը կլիմի 30 մ, լայնությունը 25 մ: Արևելյան և հարավային պատերը դեռ 1914թ. կանգուն էին, իսկ հյուսիս-արևմուտքը քանդված է: Մառնիկ գյուղի երիտասարդներս, մոմ վառելով և դարման թափելով էինք բերդի ներսը մտնում, որ չմոլորվեինք, մնայինք բերդի մեջը: Սմբատաբերդի ներսում գտել են մի մեծ սենյակ՝ լիքը կավե թրծված կարմիր խողովակներով, որոնք սկսել են տանել Մառնիկ՝ թոնրան ակ և տների առաջ փակ առուներ շինելու համար:

Սմբատ թագավորը՝ Մուշի տերը, շինել է այդ բերդը: Բերդավայրի սարը կոչվում է Խուռելին, որ բարձր սար է, հարավային փեշի վրա ալոճի և քարճիմի (վայրի տանձ) մեծ ծառերի անտառ կա: Բերդի հյուսիս-արևմտյան կողմը խոր ձոր կա, որից անցնող ջուրը գալիս է Մառնիկի վրա, անցնում Հավատորկա տակ, Բերդակ և Արաղ գյուղերի արանքով, Սողգոմ գյուղի կողքով անցնում և թափվում է Մեղրագետ՝ ձախ ափով:

Սմբատաբերդի արևմտյան կողմը՝ Խուռելասարի ստորոտում, գտնվում է Կարմիր վանքը, որի միայն պատերն են մնացել մեկ ու կես մարդաբոյի չափ: Վանքի ավերակի վայրում լուստում էր, ուր մոմ էին վառում: Աղբյուրը վանքի արևմտյան մասում էր, մի բահի չափ ջուր ուներ, գետնից բխում և հոսում էր: Աղբյուրից մինչև Կարմիր վանքը 100 մ չափ էր: Վանքի պատերի քարերը կարմիր էին, որի համար էլ կոչվում էր Կարմիր վանք: Սմբատաբերդը Մուշից դեպի հարավ-արևելք է մոտ 20-25 կմ հեռավորության վրա⁷⁰:

Տարոնում **Կավ-կավ քաղաքը** եղել է Ողկան բերդին մոտիկ, որի ավերակները չկան, իսկ բերդինը կային մինչև 1915 թ:

Տարոնումն է եղել և **Մծուրք քաղաքը**, որն ըստ ավանդության, Սանատրուկ արքան է կառուցել, որի ավերակների վայրը նույնպես հայտնի չէ:

Տարոնի Թիլ ավանից էր հունաց երևելի հայ կայսր Վասիլը, որ Բյուզանդիայում 867թ գահ նստավ, իսկ նրա թոռ Կոստանդին ՊերՖեռուժեն նույնպես նշանավոր կայսր եղավ և միաժամանակ գրեց իր պապի պատմությունը, որը լի է նրա բազմաթիվ մեծագործություններով: Հայաստանը շատ կայսրներ ու մեծ զորապետներ է տվել թե Հռոմին և թե Բյուզանդիային, ուր նրա որդիներն այժմ գնում են ծառայություն անում:

Տարոնի քաղաքների առթիվ Րաֆֆին գրում է. «Բոլորը կորավ, բոլորը անհետացավ, մնաց որբացած Մուշը միայն, որ այժմ մռայլ դեմքով նայում էր բարձրադիր բլուրի գագաթից...»:

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՅՈՒՂԵՐՆ ԵՆ

1. Բերդ	126	940	-	-
2. Եկմալ	17	160	-	-
3. Այնա Խոջա	40	360	-	-
4. Օղջին	11	90	-	-
5. Ակներ	57	422	-	-
6. Խանգուլի	28	254	-	-
7. Դերլկ	25	728	-	-
8. Ռուստամ Գեղուկ	210	1411	-	-
9. Խոտանլու	50	400	-	-
10. Մարմուս	37	300	-	-
11. Բաղդե	28	297	-	-
12. Ղարախայա	28	725	-	-
13. Մոլլաբաղ	17	110	-	-
14. Թունդրակ	24	171	-	-

15. Խասմիկ	67	663	-	-
16. Խարաբ Խասմիկ	31	234	-	-
17. Նորադին	145	1710	-	-
18. Մուլա Մատաֆա	30	217	-	-
19. Սուլթանլու	18	110	-	-
20. Հասե	9	72	-	-
21. Կուշտյան	6	52	-	-
22. Տոլախինոզ	40	300	-	-
23. Հասան փաշա	6	47	-	-
24. Կանկոր (Կոկիր)	5	54	-	-
25. Դիզնուզ	44	438	-	-
26. Չարբուխուր				
27. Գյումգյում				
28. Ամասիա				
29. Գյունդեմիր				
30. Ֆրֆռիկ				
31. Տիրբան				
32. Սվրիս				
33. Բուրգաշեն				
34. Ալագյազ				
35. Խանիկ				

ԲՈՒԱՆԸՆԻ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

1. Կողակ	55	417	160	1430
2. Խոշգյալի	170	1428	48	772
3. Փիոնք	66	572	60	444
4. Ագրակ	40	283	12	70
5. Բրգաշեն	74	561	25	78
6. Աբրի	35	210	140	650
7. Լիզ	244	1698	30	205
8. Ասկոնք	109	720	24	120
9. Գեբուլան	29	256	83	436
10. Մուլաքենդ	70	457	130	667
11. Ունջուր	191	1295	12	57
12. Թեղուտ (Նեղուտ)	165	1168	93	677
13. Դարադըլ	165	1315	4	60
14. Յոնջալու	263	1560	12	100
15. Կոփ	650	5106	75	390
16. Մեջիդլու	120	850	-	-
17. Մերբար	50	772	-	-
18. Քեքերլու	189	1506	11	42

19. Փիրան	64	446	26	149
20. Շեխադուբ	200	1200	-	-
21. Խարաբաշեհիր	77	606	10	95
22. Ս. Դանիել վանք (Կարմիր)	1	10	-	-
ուներ միաբանություն				
23. Նազիկ գ. լճին մոտիկ				
24. Խաչի լիճ				
25. Արի				
26. Իիրան				
27. Մեխիկ				
28. Կանի սիրի				
29. Հերս				
30. Սիլկան				
31. Կարկառուտ				
32. Հաջի բեկ (Ներքին)				
33. Ջիրինգ				
34. Բայրաման				
35. Բեջան				
36. Կատանլի				
37. Սերկիսան				
38. Ակպինար (Սպիտակ աղբյուր)				
39. Ալի գետիկ				
40. Դերըկ				
41. Կարմունջ				
42. Միսկ				
43. Սյուկուրտ				
44. Դատվան				

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս իմ «Սասունի ավանդությունները», «Սասունի ազգագրություն» աշխատության համաձայն գլուխը:
2. Գելիեզուզան գյուղի մասին պատմել է նույն գյուղացի 90 տարեկան Հակոբ Հովսեփյանը, թալինի Ահազյի գյուղացի:
3. Սեմալ գյուղի մասին պատմեց նույն գյուղացի Գալուստ Քոթանյանը, 80 տարեկան, ապրում էր թալինի շրջանի Իրինո գյուղում:
4. Շենիկի մասին եղած բոլոր տվյալները մենք վերցրել ենք նույն գյուղի բնակիչ և ուսուցիչ Կիրակոս Երեցյանից:
5. Ախո Տոնոյանը Սասունցի Դավթի բերդին մոտիկ Խոժոժավանք գյուղացի է:
6. Մելքոն Սկրտչյանը Սասունի Սպղանք գյուղացի է, 1915 թ. գերի է մնում Քաղքիկ քրդերի մոտ, այժմ ապրում է Աշտարակի Լեռնարոտ գյուղում:
7. Գենջո Պետրոսի Գրիգորյանը Սասունցի Դավթ բերդին կից Սարեկան գյուղացի է, այժմ ապրում է Աշտարակի շրջանի Սասունիկ գյուղում:
8. Սասունցի Թաթոյի Սկրոն, որպես ականատեսի, պատմում է բերդի և նրա գերեզմանաքարերի մասին: Սկրոն 80 տարեկան է և ապրում է Թալինի շրջանի Դիան գյուղում:
9. Դավթի Հալեպի բերդի մասին պատմողն է Սասունի Հոսներ գյուղացի Արե Խաչատրյանը՝ ծնված 1880 թ., ապրում է Թալինի շրջանի Ներքին Սասունաշեն գյուղում:
10. Հ. Ն. Սարգսյան:
11. Տեղեկագիր Հայկ. ՍՍՀ ՊԱ, 1945 թ., էջ 22:
12. Նույն տեղում, էջ 23:
13. Տեղեկագիր Հայկ. ՍՍՀ ՊԱ, 1945 թ., էջ 31:
14. Նույն տեղում:
15. Սասունի Տափըկ գյուղացի Տոնեն 80 տարեկան է և ապրում է Թալինի շրջանի Ագարակ գյուղում. Ջուզա բերդը նրա սեփական հողամասումն է եղել համաձայն գետի եզերքի մի բլրի վրա:
16. Սասուն Տարոնի պատմական իմ քարտեզում Սուսանա բերդը Սուսանա գետի ձախ ափին՝ Ծովասարի փեշին է դրված: -Վ.Պ.
17. Հաջոյի Սկրեն և Ազոն՝ Խլիովիտի երկու եղբայրներն են պատմել: 75-80 տարեկան են և այժմ 1947 թ. ապրում են Թալինի շրջանի Շղարշիկ գյուղում (նախկին Սղաջի):
18. Թաթար Թոգոյանը 93 տարեկան առողջ մի ծերունի է, Տալվորիկի էգուտուն թաղից, 1947 թ. ապրում էր Թալինի շրջանի Շղարշիկ (նախկին Սղաջի) գյուղում:
19. Սույն աշխատության հեղինակը անձամբ եղել է այդ վայրում և ուսումնասիրել:
20. Սույն աշխատության հեղինակը 1908-1911 ուսումնական տարիներին այդ գյուղում ուսուցիչ էր: Տարրական մի դպրոցի՝ 25-30 աշակերտներով, այդ առթիվ լավ ծանոթ է Տալվորիկի տեղագրությանը:

21. Զմո Օհանի Սկրտչյանը Սասունի Սպղանք գյուղացի է, 98 տարեկան էր նա և 1947 թվականին ապրում էր Աշտարակի շրջանի Մազդա գյուղում: Նա ականատես է եղել Բշարի Խալիլի գաղանդություններին՝ Սպղանք գյուղացիներին եկեղեցում այրելիս և երգ է հորինել այդ դեպքի համար:
22. Մյուղդիր կոչվում էր գավառակի կամ մի քանի գյուղերի պետը (պետական պաշտոնյա) որ իր տրամադրության տակ ուներ ոստիկաններ՝ հարկահավաքի համար:
23. Վ. Յան, «Լոււմայ», «Մշո Աշխարհ», Թիֆլիս, 1897թ., էջ 138:
24. Խողեղանը Խուրթի Դաշտադեն գյուղացի է, 91 տարեկան և 1947 թվականին ապրում էր Թալինի շրջանի Իրինո գյուղում: Նա պատմեց Սբ. Աղբերիկ վանքի մասին:
25. Մառնիկ գյուղի մոտիկ Գյալառաշ (Սև ձոր) կոչված քարահանքից:
26. Խուրթի Խան գյուղացի Օհանը 85 տարեկան էր, 1947 թվականին ապրում էր Թալինի շրջանի Կաքավաձոր գյուղում: Նա պատմեց Ռաբաթի, Բրկա և Ընկուզկա բերդերի մասին:
27. Հ. Ն. Սարգսյան, «Տարեգրությունը ի Փոքր և Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864 թ., էջ 238-239:
28. Մատենադարան, ձեռագիր նո. 3456-ի հիշատակարանը:
29. Ս. Մուրադյան, «Բազմավեպ», հոդվ. Սասունի ուխտավայրերը, Վենետիկ, 1934 թ., էջ 65:
30. Թալինի շրջանի Աշնակ գյուղացի Մանուկ Մեզոյանը պատմեց Գոմուց վանքի մասին:
31. Կուսգետի Հակոբը 68 տարեկան մի որմնադիր էր, որ 1947թ. ապրում էր Աշտարակի շրջանի Ուջան գյուղում: Նա 1915թ. ականատես է եղել, թե ինչպես Զաֆոյե Զայնաբը պաշտպանել է հայերին:
32. Հրոքը գյուղացի Օվե Գևոյի Ավետիսյանը 78-80 տարեկան էր և 1947 թ. ապրում էր Աշտարակի շրջանի Ուջան գյուղում: Հրոքի հինգ եկեղեցիների մասին նա է պատմել:
33. Ս. Բիրատ, «Երլըզեն Սասուն», Կ. Պոլիս, 1912 թ., էջ 613:
34. Խաբըջոզի Մանուկ Սընջոյանը ականատես է և այցելող է եղել այդ վանքերին, որոնց մասին պատմեց ինքը: Մանուկն ապրում է Թալինի շրջանի գյուղում և ջրբաժան է:
35. Մատղան անունն ըստ ավանդության դրել են նրա համար, որ մի մոր միակ զավակը այդտեղ արջ որսալու ժամանակ, բազմաթիվ արջեր են հարձակվում և այդ որսորդին ուտում, մնում է նրա զենքը նույն վայրում: Որվեկորույս մայրը և գյուղացիները փնտրելիս կոտորածի միայն զենքն են գտնում և ոսկորները և ի պատիվ գյուղի վրա հարձակվող արջերին սպանող որսորդի, այդ սարի անունը դնում են Մատղան (մատաղ եղածներ): Ինչպես երևում է արջերը այլ որսորդներ էլ էին որսում, որովհետև Մատղան-մատաղ եղածներ-մատաղներ էլ նշանակում: Մոտկանի արջերը հայտնի են իրենց կատաղությամբ:
36. Տվյալները վերցված են Մոտկանի Կղխու գյուղացի Իսրայել Հովհաննիսյանից և Ուստա Ակոբից, որոնք 1947 թ. ապրում էին Ուջանում:

37. ա) Մոտկանի շրջանի գյուղերի սույն վիճակագրական ուսումնասիրությունը կատարել են Մոտկանում ապրած, ականատես և տեղյակ մարդկանց միջոցով: Այդ մարդիկ են Սղունտ գյուղացի Բաբ Սիմոնյանը, Կրխու գյուղացիներ Իսրայել Յովհաննիսյանը, որոնք 1947 թ. ապրում էին Աշտարակի շրջանի Ուջան գյուղում:
- բ) «Լուծայ», «Մշո Աշխարհ», Թիֆլիս, 1897, էջ 138:
38. Հեղո Կրպեյան, Իշխանձոր գյուղացի, որ իր տարիքի մասին ասում է «Լոռու Մելիքովը կռվու ատին ըս բզդիկ եք» հիշում է այդ ռուս-թուրքական պատերազմը:
39. Մարտոյի Օհանը Սասունի Ընկուզնակ գյուղացի է, 75 տարեկան, 1947 թ. ապրում էր Աշտարակի Ավան գյուղում:
40. Օհան Մարտոյանի պատմածը:
41. Գ. Սրվանձտյանց, «Թորոս Աղբար», Ռ.Խ.Թ. հայոց ի գյուղաքաղաքն Ռաբայ ի դուռն Սբ. Աստուածածին և Սբ. Վասիլ իշխանին... ամեն...», Կ. Պոլիս, 2-րդ հատոր, 1884, էջ 374:
42. Գ. Սրվանձտյանց, «Թորոս Աղբար», Կ. Պոլիս, 1884թ., 2-րդ հատոր, էջ 374:
43. Պատմել է նույն Ահրոնը գյուղացի Գրգոյի Մարիամը, 70 տարեկան մի կին, որ 1947 թ. ապրում էր Աշտարակի շրջանի Մազդա գյուղում:
44. Հակոբ Գալուստի Եղիազարյանը՝ 96 տարեկան առույզ ծերունին, ականատես պատմողն է այդ երեք բերդերի մասին:
45. Խարզան բառը արաբերենում «խարդան», քրդերենում «խալդան»՝ մեր կարծիքով խալդան ձևը հարազատ է մնացել, նույն անունով խալդին դաղը (խալդան լեռը) այդ շրջանում է:
46. Խարզանի բնակիչներ Քեռի Օվե Շամսյանը, Հոպե գյուղացի, Պոլոյի Առաքելը՝ Ջազնի գյուղացի, 75-80 տարեկան բանիմաց մարդիկ Խարզանի գյուղերին ծանոթ էին և 1947թ. ապրում էին Աշտարակի շրջանի Ուջան գյուղում:
47. Սըբհին ունի հին բերդ:
48. «Պլուտարքեայ Քերովանցույ շուգակչիք թարգմ. Հ. Եղիա Թոմաճյան, Վենետիկ, 1833 թ., էջ 566, վերցված է Լեոյի «Հայոց պատմություն» գրքից:
49. Նույնը, էջ 222:
50. Հ. Ինճիճյան, «Աշխ. Չորից մասանց Աշխարհի», Վենետիկ, 1806 թ., էջ 188-189:
51. Հ. Ն. Սարգսյան, «Տեղագրությունը ի փոքր և մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 233-236:
52. Րաֆֆի, «Կայծեր», Հեյպետիրատ, Երևան, 1947թ., էջ 585: Րաֆֆին անձամբ եղել է Մուշի Առաքելոց վանք, որի մասին և գրում է իր այդ աշխատության մեջ:
53. Այժմ Հակոբ Դանիելյանն ապրում էր Յամանջալու գյուղում (Արտաշատի շրջան) և զբաղվում էր հաշվապահությամբ: Այդ գյուղում են ապրում և շատ մշեցիներ:

Հակոբի հուշերը գրի են առնված 9 ապրիլի 1935թ. և գտնվում են Հայկ.

- ՍՍՀ Պետ. Պատմական թանգարանի ծեռագրերի բաժնում (Ազգագրական բաժնի ցուցակ, նո. 120):
54. Ս. Խարախանյանը Ս. Կարապետ վանքի դասատուներից էր:
55. Գ. Լևոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Երևան, 1946 թ., էջ 196:
56. Փանքի անունը Բուսանաց գավառ է կոչվել Ալ. Քալանթարի «Սասուն» գրքում, Թիֆլիս, 1904 թ., էջ 15:
57. Գյուղերի անուններն ու տների թիվը նո. 1-36 ստուգել, վերցրել են Աշտարակի շրջանի Ուջան գյուղի բնակիչներ Բաբ Սիմոնի Ադոյանից և Սասուն-Մոտկանի Սղունտ գյուղացի և Իսրայել Գաբրիելի Յովհաննիսյանից՝ Սասունի Մոտկանի Կրխու գյուղացի:
58. Տես «Համբաւաբեր», 1916 թ., նո. 42, հոկտ., էջ 1334:
59. Ռաբաթ գյուղի մասին տես «Թորոս Աղբար» 2-րդ հատոր, էջ 374-ում գրված է «Ռխ Թ. հայոց ի գիւղաքաղաքն Ռաբայ, ի դուռն Ս. Աստուածածին և Ս. Վասիլ իշխանին..... ամեն.....»: Տպված 1884թ., Կ. Պոլսում: Հինգ եկեղեցի ունեցող մի քաղաքից մնացել է հինգ տուն:
60. Կ. Սկրտչյան, մշեցի, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1881թ., էջ 227:
61. Գ. Սրվանձտյանց, «Գրոց ու Բրոց», Կ. Պոլիս, 1874թ, էջ 64-65:
62. Կ. Սկրտչյան Մշեցի, «Արարատ ամսագիր», Վաղարշապատ, 1881, էջ 237:
63. Հ.Ն.Սարգսյան, «Տեղագրությունը ի Փոքր և Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 227:
64. «Լուծայ» գիրք, Ա. Տփիսիս, 1898թ, էջ 159:
65. Գ. Սրվանձտյանց, «Գրոց ու Բրոց», Կ. Պոլիս, 1874թ, էջ 32,59:
66. Նույնը տեղը
67. Հ. Սարգսյան, «Տեղեկությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 237, 226:
68. Հ. Սարգսյան, «Տեղեկությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», 1864, Վենետիկ, էջ 237, 226:
69. Րաֆֆի, «Կայծեր», Երևան, 1947, էջ 571:
70. Պատմել է Մառնիկում բնակվող, հետո Սասունի Հոսներ գյուղ փոխադրված Արե Թորոսի Խաչատրյանը, 70-75 տարեկան բանիմաց պատմող է և 1949թ ապրում և աշխատում էր Նրեքին Սասունաշենում:
71. Րաֆֆի, «Կայծեր», Երևան, 1947, էջ 567:
72. Երևանի Պետական Պատմության թանգարանի ազգագրական բաժնի ծեռագիր նո. 123, «Վիճակագրություն Մուշ-Սասունի (քաղվածք Մշո դաշտի դարոցական վիճակագրությունից, դպր. վերատեսուչ Ռուբենի 1914 թ. մայիսի 1-ի տվյալները»:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՎԵՏԻՍԻ ՊԵՏՈՅԱՆ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՎ ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագիր՝

Սրբազրիչ՝

Տեղանունների

ճշգրտումը և սրբագրումը՝

Ձևավորումը՝

Ռուզան Սահակյան

Զարուհի Մխիկյան

Գեղամ Բադալյանի

Գևորգ Բաղդասարյանի

Ստորագրված է տպագրության 12.04.2005: Զափալը՝ 60 x 84 ¹/₃₂:

Թուղթը օֆսեթ- 1: Տառատեսակը «Arial Armenian»:

Տպագրությունը օֆսեթ: Ծավալը՝ 6,25 տպ. մամուլ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Զրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru